

Яўхім Карскі: жыцьцё, навуковая спадчына, пагляды (1861—1931)*

Уводзіны Жыцьцяпіс

Навуковая спадчына:

1. Працы моваведныя
2. Працы ў галіне беларускага фальклёру й этнаграфіі
3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры
4. Працы зь беларускае палеаграфіі
5. «Беларусы»
6. Важнейшыя небеларусаведныя працы Карскага

Сьветагляд Яўхіма Карскага:

1. Пагляды моваведныя
2. Пагляды ў галіне літаратуры
3. Нацыянальная сьведамасьць і палітычныя пагляды
4. Савецкая партыйная ацэна Карскага

Высновы

* Машынапіс гэтай працы захоўваецца ў архіве Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва. Праца пісалася ў 1961 г., але не была завершаная. У дапоўненай і адрэдагаванай версіі друкуецца ўпершыню.

Уводзіны

1 студзеня сёлета мінулі 100-я ўгодкі ад нараджэння заснавальніка беларускае моваведы Яўхіма Карскага. Сёлета-ж, 29 красавіка, мінула й 30 гадоў ад ягонай сьмерці. 30 гадоў — часу ня мала, каб прабваць з гістарычнае ўжо пэрспэктывы зірнуць на вельмі плодную навуковую дзейнасьць Карскага, на ягоную багатую навуковую спадчыну дый усведаміць сабе яе актуальнае навуковае значэньне.

Заданьне гэтае, аднак-жа, ня простае й ня лёгкае дзеля колькі прычынаў. Калі ходзіць аб жыцьцяпіс Яўхіма Карскага — дадзенья да яго ўсё яшчэ вельмі скупыя. За галоўную крыніцу вестак і па сяння застаецца нэкралёг, кароткі нарыс жыцьця й навуковае дзейнасьці Карскага, напісаны на аснове аўтабіяграфічных зацемак акадэмікам Б.М. Ляпуновым. Нэкралёг гэты памешчаны ў «Известия АН СССР, Отделение Общественных Наук», № 3, 1932 г.

Блізу нічога новага да біяграфіі Карскага ня прыносяць артыкулы аб ім, памешчаныя ў пераўдадзеным у 1955—56 гадох АН БССР 2-м томе Карскага «Беларусаў», а напісаныя В.І. Баркоўскім. Няшмат новага й у кароценькіх успамінах таго-ж Баркоўскага, дый ягонай жонкі, а Карскага дачкі, Н. Баркоўскай, што былі друкаваныя ў № 1 менскага часопісу «Польмя» 1961 году.

Калі-ж ходзе аб агляд навуковае спадчыны Яўхіма Карскага — тут паяўляюцца іншыя цяж-

касьці. Найперш Карскі быў вучоным і надзвычайна працавітым, і пладавітым. Бібліяграфія ягоных працаў, артыкулаў, зацемак, рэцэнзьяў абыймае больш 800 пазыцыяў. А між імі ёсьць і больш дзесятка кнігаў, каля поўтысячы, ці нават і больш, бачынаў друку. Дык самыя вялікія памеры навуковае спадчыны Карскага заданьне яе агляду робяць ня лёгкім.

З другога боку, Яўхім Карскі па сваёй натуре й зацікаўленьнях быў вучоным, што не зачыняўся ў сваёй спецыяльнасьці, моваведзе, а выходзіў і за межы мовы ў сумежныя галіны фальклёру, этнаграфіі, літаратуры, палеаграфіі, а нават — і палітыкі. Пры тым, хоць праз усё жыцьцё галоўнае навуковае зацікаўленьне Карскага было накіраванае на беларусаведныя пытаньні, даў ён, усё-ж, і колькі важных дый арыгінальных працаў і ў галіне расейскае моваведы, літаратуры дый палеаграфіі, дый крануў і падобныя пытаньні польскія, украінскія дый паўдзённаславянскія.

Гэткая шматкірункавасьць зацікаўленьняў дзейнасьці Карскага накідала-б патрэбу падходзіць да агляду ягонае навуковае працы з розных гледзішчаў: і як моваведа, і як этнограф-фальклёрысты, і як палеаграфа дый гісторыка літаратуры. Гэтак і пробвалі падыйсьці да агляду дзейнасьці Карскага беларускія аўтары ў Менску ў 1951 г., калі адзначалася 20-годзьдзе ад сьмерці Карскага. Тады паказаліся ў друку адпаведныя артыкулы М. Жыдовіча, Ю. Мацкевіча, В. Вольскага, М. Грынблята, В. Баржоўскага. Гэтыя артыкулы, публікаваныя ў Менску яшчэ ў пару строгае Сталінскае ізаляцыі нацыянальных культураў і навукі народаў Савецкае імперыі ня то што ад сувязяў, але й ад самога вока Захаду, засталіся ня

ведамьмі на Захадзе й па сянньня. Дзеля гэтага немагчыма нешта сказаць пра іх зьмест ды навуковую вартасьць.

Трэцяя перашкода ў дасьледаваньні навуковае спадчыны Карскага, гэта тое, што некаторыя вельмі важныя працы Карскага знайсці на Захадзе або вельмі цяжка, або й наагул немагчыма, бо іх зусім нямашака.

Вось у выніку гэтых прычынаў, а таксама дзеля самое велічыні навуковае спадчыны Карскага дый яе размаітасьці, у рамках аднаго рэфэрату даводзіцца рабіць агляд яе толькі вельмі агульны, што заўсёды ёсьць адзіным выхадам, у выпадках, калі ў кароткім нарысе даводзіцца ахапіць гэткае шырокае й багатае поле навуковае дзейнасьці, як маем у выпадку Яўхіма Карскага, працаваць навукова якому жыцьцё выдзеліла ледзь не паўстагодзьдзя часу, бо цэлых 48 гадоў.

Жыцццяпіс

Радзіўся Яўхім Карскі ў сям’і настаўніка пачатковае школы вёскі Лаша, Горадзенскага паве-ту. Год ягонага нараджэння ў біяграфічных да-ведках даецца як 1860 або 1861. Два розныя гады паўстаюць у залежнасці ад каляндарнага стылю, паводле якога азначаецца дзень нараджэння Кар-скага. Па старым юльянскім каляндары радзіўся ён у 1860 годзе, 20 сьнежня. Па новым—жа дата нараджэння прыпадае на 1 студзеня 1861 году.

Па нацыянальнасці бацькі былі беларусамі, што відаць з пазнейшай зацемкі самога Карска-га пра тое, што ён «прыродны беларус». Гадаваў-ся Яўхім Карскі ў вельмі вялікай сям’і, у якой са-мых дзяцей было васьмёра. Пачатковую навуку атрымаў у Ятранскай народнай школе ў Наваг-радзкім павеце. Сярэдняю асвету здабываў у Менскай духоўнай сэмінарыі, дзе вучыўся 10 га-доў, аж да яе сканчэння ў 1881 годзе.

У тым—жа 1881 годзе Яўхім Карскі паступае на Нежынскі гістарычна—філялягічны Інстытут у Чар-нігаўшчыне. Студыюе тамка філялёгію пад кіраўні-цтвам славісты—моваведа прафэсара Р.Ф. Брандта. Канчае Інстытут вясною 1885 году й на 8 гадоў пе-раяжджае ў Вільню на пасаду настаўніка царкоў-наславянскае й расейскае мовы ў тамашняй гімназіі.

Першую крытычную зацемку Карскі друка-ваў яшчэ ў 1889 г. будучы студэнтам. Першыя фальклёрныя запісы «Белорусские песни села Берёзовца Новогрудского уезда Минской губер-

нии» публікуе ён у наступным годзе. А яшчэ за год, у 1885 годзе, друкуецца й ягоная першая арыгінальная навуковая праца «Обзор звуков и форм белорусской речи». Гэта кніжка значнага памеру, 170 бачынаў друку. У ей у завязцы тая тэма, над якою Карскі праз усё сваё жыццё працаваў, дый зь якое пазней вырасьлі ягоныя манумэнтальныя «Беларусы». Звярнуць трэба ўвагу на факт, што ў часе публікацыі першае навуковае працы Карскаму было ўсяго 24 гады дый ён толькі канчаў свае вышэйшыя студыі. Сьветчыць гэта аб не малых здольнасьцях маладога вучонага, ягонай працавітасьці, дый таксама добрай філялягічнай школе прафэсара Брандта.

Пачатае навуковае працы Карскі не спыняе й у гады настаўніцтва ў віленскай гімназіі. У 1890 г. у «Русским филологическим вестнику» пачынае друкавацца праца Карскага «К истории звуков и форм белорусской речи». 17.9.1891 г. пры гістарычна-філялягічным факультэце Варшаўскага ўнівэрсытэту ён складае магістэрскі экзамін. На Варшаўскім унівэрсытэце тады былі лекцы прафэсараў А.І. Сьмірнова (рэдактара РФВ), Г.К. Ульянава, А.С. Будзіловіча (у Будзіловіча Карскі складаў экзамены па сваёй спецыяльнасьці), К.Я. Грота й І. Первольфа. Праз два гады 24.10.1893 г. на магістэрскім дыспуце абараняе свае дзьве вышэй успомненыя працы аб беларускай мове дый дастае навуковую ступень магістра ў галіне расейскай мовы й літаратуры.

У тым-жа годзе Карскі пераносіцца ў Варшаву для працы пры тамашнім унівэрсытэце, спачатку ў характары лектара, а ад 26.6.1894 г. экстраардынарным прафэсарам расейскай дый царкоўнаславянскай моваў і расейскай літаратуры, ад 1897 ардынарны прафэсар (пасля дактарату).

Зразу—ж ён рыхтуе й сваю дакторскую дысэртацыю, таксама ў галіне беларускае мовы. Гэта праца значных памераў — 444 бачынаў друку — пад назовам «Западнорусские переводы псалтыри XV—XVI веков», Варшава 1896 г. Дактарат ён робіць пры Маскоўскім унівэрсытэце, на якім 9.11.1896 г. адбываецца дакторскі дыспут Карскага, у выніку якога 14.12.1896 г. яму прызнаецца навуковая ступень доктара.

І па закругленьні дактаратам свае вышэйшае асьветы Карскі ўвесь час працуе шмат навукова й пераважна ў галіне беларусаведы. Зімою, у часе ўнівэрсытэцкіх заняткаў, ён працуе над рукапісамі й старадрукамі па бібліятэках, або вывучае беларускія этнаграфічныя зборнікі й матар’ялы, летам—жа звычайна выяжджае ў паасобныя мясцовасьці Беларусі для беспасярэдняга знаямленьня зь беларускаю народнаю мовай дый для запісваньня беларускай народнай творчасьці, звычайў, абрадаў.

У гадох 1899—1900 яму даюцца навуковыя камандыроўкі ў Горадзенскую, Віленскую дый Менскую губэрні для вывучэньня дыялектаў. У тым—жа годзе Карскага пасылаюць у Сэрбію, Баўгарыю, Турцыю для студыяў над рукапісамі й старадрукамі ў тамашніх бібліятэках. У 1903 г. з даручэньня Расейскага Імпэратарскага Геаграфічнага Таварыства, а на матар’яльную дапамогу віленскага генэрал—губэрнатара князя Сьвятаполк—Мірскага ў вышыні 500 рублёў, Карскі робе аб’езд усяе беларускае этнаграфічнае тэрыторыі для ўстанаўленьня велічыні дый межаў беларускага моўнага прастору й зьбіраньня моўнага й фальклёрнага матар’ялу. У гэтым—жа годзе выходзіць з друку першы том ягонай капітальнай працы «Беларусь» з этнаграфічнаю дый дыялектычнаю кар-

тамі Беларусі. Дваццаць гадоў часу Карскаму займае напісаньне й друкаваньне далейшых 6 кнігаў гэтае манумэнтальнае беларусаведнае манаграфіі, апошняя кніга якое выйшла з друку ў 1922 годзе.

З пачаткам 1905 году Карскі абыймае рэдактарства варшаўскага «Русского филологического вестника», часапісу, што сыграў важную ролю ў разьвіцьці расейскае моваведы, а адначасна не малую й у галіне моваведы беларускай. У гэтым часапісе Карскі друкуе шмат сваіх працаў аб беларускай мове, памяшчае ў ім дасланьня моваведных беларускія матар’ялы, вядзе ў ім багаты адзел рэцэнзьяў. «Русский филологический вестник» Карскі рэдагуе аж да часу спыненьня яго выхаду ў 1917 годзе. У 1905 годзе Карскага выбіраюць рэктарам Варшаўскага ўнівэрсытэту. На гэтым становішчы ён застаецца да 1910 году, калі сам рэктарства зракаецца.

У сувязі з ходам падзеяў I Сусьветнай Вайны ў 1915 годзе Карскі разам з Варшаўскім унівэрсытэтам эвакууецца з Варшавы да Растова на Доне, дзе чытае яшчэ ўнівэрсытэцкія лекцыі да вясны наступнага году. 8.X.1916 г. у выніку рэкамэндацыяў Шахматава, Сабалеўскага, Перэца й Катлярэўскага Карскі быў выбраны ў акадэмікі Расейскае Імпэратарскае Акадэміі Навук. У сваёй рэкамэндацыйнай запісцы Шахматаў называе Карскага «заснавальнікам беларускае моваведы й беларускае філялёгіі».

Навуковая дзейнасьць Карскага ў далейшых гадох, аж да ягонай сьмерці, даволі цесна звязаная з працаю ў Расейскай Акадэміі, перайменаваную пазьней на АН СССР, у якой ён працуе як сябра ўправы прэзыдыюму, дырэктарам музэю этнаграфіі й антрапалёгіі, старшынёю слоўніка-

вае камісіі дый камісіі па расейскай мове, рэдактарам «Известий Отделения Русского языка и Словесности АН СССР». Стае ён адначасна й прафэсарам Ленінградзкага ўнівэрсытэту, на якім выкладае да 1928 году.

У гадох 1917—1921 Карскі часта бывае ў Менску, а нават Вільні, дый мае беспасярэдні сутык зь беларускім культурна-нацыянальным жыцццём і беларускімі палітычнымі правадырамі. З заломам царскага рэжыму ў 1917 годзе дый ажыўленьнем беларускае палітычна-нацыянальнае дзейнасьці ў сувязі з рыхтаваньнем да Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску, Карскі перапрацоўвае на нава сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені». Быў Карскі ўдзельнікам і Ўсебеларускага Кангрэсу ў сьнежні 1917 году, на якім чытаў свае лекцыі пра этнаграфічна-моўны прастор Беларусі, яго межы, пра беларускую мову й літаратуру. Дэлегаты Ўсебеларускага Кангрэсу прызналі й ушанавалі навуковы беларусаведны аўтарытэт Яўхіма Карскага выбарам яго ў ганаровыя старшыні прэзыдыюму Кангрэсу. Палітычна на Кангрэсе ён хінуўся ў бок г.зв. абласьнікоў.

У гадох 1919—1920 Карскі друкуе ў беларускім перакладзе колькі дзесяткоў артыкулаў, пераважна з гісторыі беларускае літаратуры старое й новае, у менскіх беларускіх часопісах і газэтах «Беларусь», «Звон», «Рунь», «Вольны сьцяг». У верасьні 1919 году ў Вільні ён чытае слухачом беларускіх настаўніцкіх курсаў лекцыю пра беларускую мову, падчас якое трактуе яе як раўнапраўную іншым мовам, а не як дыялект, «нарэчча», у адваротнасьць таму, як пісаў ён звычайна ў сваіх публікацыях.

Выяўляе гэтым-жа часам Карскі й значную актыўнасьць у справе арганізаваньня ў Менску

ўнівэрсытэту. Пра патрэбу ўнівэрсытэту ў Беларусі, якую царскі ўрад трымаў без аніводнае вышэйшае навуковае ўстановы ад паловы XIX ст., Карскі пісаў яшчэ ў маі 1916 году, калі быў у Растове на Доне, значыцца ў пару, калі сам апынуўся бяз катэдры Варшаўскага ўнівэрсытэту. Пра патрэбу ўнівэрсытэту тады ў прадмове да 1-ае кнігі III тому «Беларусаў» Карскі пісаў гэтакімі словамі:

Выпускаючы ў сьвет гэты твор, аўтар у меру сваіх сілаў хацеў выявіць сваю пашану да шматпакутнай «Западной Русі», што заўсёды ў першую чаргу церпяліва пераносіць усе нягоды, што выпадалі на долю «рускага народу», але да гэтай пары па злой гіроніі лёсу, а магчыма ў выніку беднасьці й скромнасьці аснаўнога свайго жыхарства, не дастаўшай ніводнае вышэйшае культурна-прасьветнае ўстановы, якая магла-б заняцца ўсебаковым вывучэньнем гэтага забытага й закінутага краю. Якое багатае жніва знайшла-б гэта сабе ўнівэрсытэцкая навука!

Характэрна для тагачаснага палітычнага сьветапогляду Карскага, што ў гэтай заўвазе, хоць Карскі трактуе беларускі народ як частку «рускага народа» дый нават называе яе «Западной Руссю», аднак-жа адказнымі за неіснаваньне ў Беларусі ніводнае «вышэйшае культурна-прасьветнае ўстановы» ўважае ён не знарочную волю расейскае царскае ўлады дый пануры «русскі народ», як было ў запраўднасьці, а нейкую містычную «злую гіронію лёсу» дый «беднасьць» жыхарства.

У 1918 годзе Карскі да справы ўнівэрсытэту вяртаецца ізноў. З даручэньня ўраду Беларускае Народнае Рэспублікі ён тады апрацоўвае праект статуту беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, які тады-ж быў апублікаваны ў «Вольнай Беларусі» разам з другім праектам унівэрсытэту, складзе-

ным прафэсарам Мітрафанам Даўнар–Запольскім. Дый палітычныя падзеі не далі магчымасьцяў ані часу ўраду БНР праектаваны ўнівэрсытэт тады заклаьці. На працягу пару год у Менску мяняюцца адна за другою ваенныя акупацыі. Летам 1918 г. Карскі ізноў у Петраградзе. 25.8.1918 г. у часапісе «Чырвоны Шлях» № 3—4 друкуецца ягоны артыкул «Беларусь. Берасьцейская мірная ўмова». Артыкул пачынаецца прыпіскаю «Запіскі старшыні Таварыства Абароны Беларусі». У спакайнейшыя месяцы Карскі чытае свой прыватны курс беларусаведы зацікаўленым. Апрацоўвае і публікуе «Што трэба зрабіць у галіне беларускае мовы й літаратуры». Гэтак было й у 1921 г., калі на пачатку ліпеня Беларускі Дзяржаўны Ўнівэрсытэт адкрываюць у канцы бальшавіцкія ўлады, што тымчасам патрапілі замацавацца на тых беларускіх землях, што пасьля Рыскае ўгоды адыйшлі да Савецкага Саюзу, а з часткі якіх чырвоная Масква выразала колькіпаветавую Беларускую ССР.

Агульна было ведама ў Менску, што Карскі, як адзін з выдатнейшых тады навукоўцаў–беларусаведаў, уважаў, што пры закладзінах унівэрсытэту становішча рэктара будзе перададзена яму. Аднак жа склалася гэтак, што Карскі не знайшоўся й сярод прафэсараў гэтага ўнівэрсытэту, не гаворачы аб рэктарстве. Рэктарам быў назначаны прафэсар Ул. Пічэта. Праўдападобна, галоўнай прычынай непакліканьня на рэктара новаарганізаванага Беларускага Дзяржаўнага Ўнівэрсытэту было тое, што вырашальныя партыйныя камуністычныя дзейнікі ўважалі Карскага палітычна непажаданым за ягоныя былыя правыя пагляды, хоць чарнасоценцам Карскі ніколі й ня быў. Карскі–ж сам за галоўных віноўнікаў свае няўдачы з рэктарствам палічыў той бела-

рускі палітычна–нацыянальны актыў, які тады згуртаваўся ў Менску, а які Карскага ўважаў не без падставаў хоць і за беларуса, але чалавека «общерусскою» ідэалёгіі, «западноруса».

Няўдача з рэктарствам моцна закранула амбіцыю Карскага як аднаго з выдатнейшых тагачасных беларусаведаў. Паколькі за віноўнікаў гэтага палічыў ён беларускіх незалежнікаў, мсьціўся ён посьля за гэта ў свой спосаб. Калі ў наступным годзе выданьнем Расейскае Акадэміі Навук у Петраградзе выходзіць з друку апошняя кніга ягоных «Беларусаў», у ей, а асабліва ў пасьляслове да кнігі, Карскі вельмі востра атакуе беларускіх палітычных дзеячоў дый беларускі адраджэнча–палітычны рух наагул. Пасьляслова пісанае ў вострым палемічным тоне, адменным ад таго, акадэмічнага, якім былі пісаныя ўсе папярэднія кнігі «Беларусаў».

Карскі зразу–ж летам 1921 году пакідае ўжо назусім Менск і Беларусь дый пераяжджае на сталае жыцьцё ў Петраград, дзе працуе пры Расейскай Акадэміі Навук дый прафэсарам унівэрсытэту. Сваю багатую аднак–жа бібліятэку яшчэ за свайго жыцьця Карскі адказвае ўсё–ж Беларускаму Дзяржаўнаму Ўнівэрсытэту.

Не зьявіўся Карскі й на Акадэмічную Канфэрэнцыю ў справе рэформы беларускага правапісу дый азбукі, што была арганізаваная ў Менску ў 1926 годзе, хоць запрошаны на яе хіба–ж ён быў. Ня прыслаў на канфэрэнцыю нават і сваіх заўвагаў да праектаваных зьменаў, ані звычайнага прывітаньня. Толькі два гады пазьней, у праскім часапісе «Славія» ён высказвае свае пагляды ў пытаньнях, закранутых на канфэрэнцыі, а пры гэтай нагодзе й лагодзіць значна сваё настаўленьне да беларускае нацыянальнае культуры. Ад гэ-

тага часу Карскі толькі пачынае тарнаваць азначэнне «язык» да беларускае мовы, заміж папярэдняга сталага «нарэчча».

Пасья пераезду ў Петраград далейшае жыццё й навуковая дзейнасць Карскага звязаныя перадусім з Расейскаю Акадэміяй Навук, што пазней была перайменаваная на Акадэмію Навук СССР. У Акадэміі ён працуе як сябра ўправы прэзідыюму, дырэктарам музэю этнаграфіі й антрапалёгіі, старшынёю слоўнікавае камісіі ды камісіі па расейскай мове, рэдактарам «Известий Отделения Русского языка и Словесности АН СССР». Дастае ён і становішча прафэсара на Ленінградскім унівэрсытэце, на якім выкладае аж да 1928 году.

Як выдатнага ведамага вучонага славянаведа Расейская Акадэмія Навук высылае яго двойчы за межы СССР для навязання кантактаў з акадэміямі й унівэрсытэтамі славянскіх народаў. У 1924 годзе Карскі дэлегуецца ў Чэхаславаччыну, на зьезд славянскіх геаграфіў і этнаграфіў у Празе. Запрошаны беларускай студэнцкай моладзій у Празе ён чытае тады-ж рэфэрат зь беларусаведнае галіны. У часе рэфэрату займае ізноўка становішча прыхільнае беларускаму нацыянальнаму адраджэнню — пазыцыя, адменная занятай у апошняй кнізе «Беларусаў». У 1926 годзе Карскі высылаецца з навуковымі заданьнямі ў Югаславію.

У студзені 1929 году Чэская Акадэмія Навук выбірае Карскага ў свае сябры. Сябраю Беларускае Акадэміі Навук, ані Інстытуту Беларускае Культуры Карскі, выдатны беларусавед і найвыдатнейшы мовавед у галіне беларускае мовы, ніколі ня быў.

Паводле сьветчаньня ягонае дачкі, з выгляду Яўхім Карскі быў «вельмі вялікага росту, шыракаплечы, цёмны бляндын з блакітнымі ачыма». Па

характары — «заўсёды сьціплы, сардэчны, просты». Падобную характарыстыку Карскаму дае й акадэмік Ляпуноў, сьцьвярджаючы, што «як чалавек... Карскі... адзначаўся стойкасьцяй, стрыманасьцяй і разам з гэтым мякчынёй і паблажлівасьцяй да людзей і іх працаў. Прымаючы да друку працы розных навуковых кірункаў, ён стараўся знайсці добрыя бакі рэцэнзаваных ім кнігаў...»

Апошняя друкаваная праца Карскага з галіны беларускае моваведы — гэта артыкул «Червенский говор», друкаваны ў рэдагаваных ім «Известиях по русскому языку и словесности АН СССР» у 1930 г. Гэта быў моваведны разгляд «Краёвага слоўніка Чэрвеншчыны», складзенага Шатэрнікам, а апублікаванага Інстытутам Беларускае Культуры ў Менску.

У тым жа годзе Карскага, семдзесяцілетняга хворага старэчу, арыштоўвае дый садзіць у вязьніцу ГПУ, закідаючы яму прыналежнасьць да антысавецкіх арганізацыяў. Колькі месяцаў пазьней, 29 красавіка 1931 году, Карскі памірае.

Пастановай ураду БССР імя Я.Карскага прысвоена Гродзенскай абласной бібліятэцы і Лашанскай сямігодняй школе. Адна з вуліц Гродна названа імем Карскага. 15.1.1961 г. адбылася сэсія адзяленьня грамадзкіх навук АН БССР у Менску. Доклады чыталі Суднік, Жураўскі, Бырыла, Цімашэнка, Мартынец.

Апрача моваў славянскіх Карскі знаў добра мовы грэцкую дый лацінскую, ведаў і санскрыт, але, што ў беларускай моваведзе асабліва важна, ня знаў балцкіх моваў.

Навуковая спадчына

Карскі пакінуў па сабе больш 800 працаў, артыкулаў, зацемак, рэцэнзьяў. Бальшыня ягоных працаў арыгінальных прысьвечаная беларусаведным пытаньням. З тэматычнага гледзішча працы Карскага можна падзяліць на:

1. Працы моваведныя
2. Працы ў галіне беларускае этнаграфіі й фальклёру
3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры
4. Працы зь беларускае палеаграфіі
5. Манаграфію «Беларусь» і
6. Працы ў небеларусаведных галінах

1. Працы моваведныя.

Да гэтае групы належыць найбольшы лік беларусаведных працаў Карскага. Яны зьяўляюцца й найважнейшымі з навуковага гледзішча спасрод усяе навуковае спадчыны Карскага. У выдадзеным у мінулым годзе ў Менску Беларускаім Дзяржаўным Унівэрсытэтам «Бібліяграфічным указальніку літаратуры па беларускаму мовазнаўству», складзеным М.А. Жыдовічам, Я.М. Рамановічам і А.К. Юрэвічам, які прэтэндуе на паўніню і падае 1864 пазыцыі, працы Карскага абыймаюць больш 100 пазыцыяў, што дае — яшчэ й 30 гадоў пасля сьмерці Карскага — больш 5% усіх працаў.

Сваю навуковую працу над беларускаю моваю Карскі распачаў яшчэ на Нежынскім Інстытуце й вынікі яе даў у публікаванай у 1885 г., годзе сканчэння гэтага Інстытуту, кнізе «Обзор звуков и форм белорусской речи». Праца гэтая спачатку друкавалася ў «Известиях Историко-филологического Института в Нежине». Пазьней выйшла яна ў Маскве й асобнаю адбіткаю-кніжкаю памеру 170 бачынаў. У працы гэтай Карскі намагаецца зарэгістраваць, апісаць ды склясыфікаваць галоўныя фанэтычныя й марфалагічныя прыкметы беларускае мовы. У ей распрацаваньне навуковае граматыкі беларускае мовы — тое, што ў практычна-навучальнай форме падручніка беларускае граматыкі было, на аснове працаў таго-ж Карскага, пазьней складзена й выдадзена Тарашкевічам толькі ў 1918 г. у ягонаі «Беларускай граматыцы для школ».

Паява гэтае працы Карскага была важнаю падзеяй у галіне беларускае моваведы, што зразумеем, калі будзем мець на ўвесе, што да яе паявы, калі ня лічыць дробных выказваньняў і зацемак, існавалі толькі дзьве невялікія навуковыя працы ў гэтай галіне — заўвагі К. Аппеля «О белорусском наречии» з 1880 г. і крыху большая праца І. Недзяшова «Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров», што выйшла ў 1884 г., усяго на год раней перад працаю Карскага. Рэцэнзыю на гэтую працу пісаў расейскі мовавед Сабалеўскі, была яна прыхільная аўтару, але Сабалеўскі звярнуў увагу й на адну нястачу гэтае працы: яна давала толькі статычнае апісаньне тагачаснае народнае беларускае мовы, яе «гукаў і формаў», а амаль зусім не кранала эвалюцыйнага гістарычнага разьвіцьця гэтых «гукаў і формаў». У працы сваей Карскі амаль зусім ня браў пад увагу пісьмен-

ных памятак старое беларускае мовы; апіраўся ён вылучна на сучасныя яму фальклёрныя запісы ды сваю собскую веда беларускае народнае мовы.

Карскі зразу—ж прыступае да пастараненьня гэтай заганы. Будучы яшчэ настаўнікам гімназіі ў Вільні, ён бярэцца за вывучаньне старое беларускае літаратурнае мовы на аснове рукапісных ды друкаваных памятак, галоўна Віленскае Публічнае Бібліятэкі. У выніку ўжо з 1890 г. у РФВ пачынае друкавацца ягоная другая грунтоўная праца ў галіне беларускае моваведы — праца пад назовам «*К истории звуков и форм белорусской речи*». Друк гэтае працы быў закончаны толькі ў 1893 г. Тады—ж яна выйшла й асобнаю адбіткаю, але ўсяго ў 50 экзэмплярах, дзеля гэтага ў сваім кніжным выданьні яна сяньня вялікая бібліяграфічная рэдкасьць. Як сам заглавак паказвае ў працы — гэта *гістарычнае* апісаньне разьвіцьця беларускіх фанэтычных і марфалягічных зьяваў. Абедрэзьве гэтыя працы былі прынятыя як дысэртацыі падчас ягонага магістэрскага экзаміну на Варшаўскім унівэрсытэце ў тым—жа 1893 г.

Карскі аднак—жа не здавольваецца й гэтым «гістарычным» пашырэннем вывученьня беларускае мовы. Ён далей паглыбляе сваю веда ў гэтай галіне, працавіта рэгіструючы ўсе моўныя факты і зь беларускіх этнаграфічных зборнікаў, якія ў тым акурат часе адзін за другім паказваюцца, і адначасна ды паралельна з усё новых пісьменных памятак старое беларускае мовы. Не давараючы перадрукам, у сваёй дасьледнай працы ён заўсёды намагаецца апірацца на арыгіналы, і, асабліва, — на рукапісы. Вывучаньне рукапісаў і нашых старадрукаў ён праводзіць у бібліятэках Вільні, Масквы, Пецябургу, Варшавы, Кіева, Слуцку.

Вынікам гэтае працы яшчэ ў 1893 г. ў «Журнале Министерства Народного просвещения» друкуецца «Два памятніка старога западнорускаго наречия», дзе разгледжаныя Лютэранскі катэхізыс Сымона Буднага з 1562 году і Каталіцкі катэхізыс з 1585 году. За год, у 1894 г., у «Варшавские Университетские Известия», а посьле і асобнаю адбіткаю, друкуецца новая праца «О языке так называемых литовских летописей», дзе разглядаецца падрабязна мова трох літоўскіх летапісаў, паводле прынятае ў моваведных досьледах Карскага сыстэмы: перш даецца палеаграфічнае апісаньне памятніка, посьле ідзе яго аналіза з фанэтычнага, марфалогічнага, сынтаксычнага ды лексычнага гледзішча.

Яшчэ ў 1893 г., адразу пасля здабыцця магістэрскае ступені, Карскі пачынае грамадзеньне матар'ялаў і да вялікае працы «Западнорусские псалтыри в XV—XVI вв.». У ей разгледжаная мова 8—мі старабеларускіх рукапісных і 10—ці друкаваных псалтыроў. Праца гэтая была ягоною дакторскаю дысэртацыяй і друкам паказалася ў 1896 г. велічынёю 444 бач. друку. Адначасна, у тым-жа годзе публікуе ён і свае разгляды двух старабеларускіх рукапісных зборнікаў з XV і XVI ст.

Калі пералічаць важнейшыя меншыя працы Карскага ў галіне беларускае моваведы, адцеміць гэта трэба «Особенности письма и языка рукописного сборника XV в. именуемого Летописью Авраамки» з 1899 г.; «Западнорусские сказания о Сивилл-пророчице по рукописи XVI в.» (з 1898 г.). З пазьнейшых працаў у галіне вывучэньня старабеларускай літаратурнай мовы трэба адцеміць «Западнорусский ярлык хана Золотой Орды Тахтамышы к польскому королю Ягайлу 1392—1393 г.» РФВ 1916 ды «К истории белорусского языка в XVI ст.», пуб-

лікаваная ў «Известия Отделения Русского языка и Словесности АН СССР», т. III, кн. 1, 1930 г., у якім разгледжаная мова «Триоди цветной» XVII ст. паходжаньня з Чарнігаўскага Палесься.

Даў Карскі працы й у галіне беларускае дыялекталёгіі. Гэтак у 1895 г. друкуе працу «Белорусское оў на месте ал — ав» (казоў, доў). У наступным 1896 г. працу «Некоторые редкие особенности белорусского наречия в Сокольском уезде Гродненской губернии».

У 1897 г. з даручэньня Отделения Русского языка и Словесности Расейскай Акадэміі Навук Карскім была складзеная «Программа для собирания особенностей говоров белорусского наречия». Праграма гэтая была перапрацаваная й нанова выдадзеная ў 1916 г. Колькі дзiesiąткю прысланых адказаў на гэтую праграму былі пазней друкаваньня ў выданьнях Расейскай АН і розных іншых публікацыях ды далі значную колькасць важнага фактычнага матар'ялу для вывучэньня беларускае мовы й яе гаворак. На аснове часткова іх Карскі ў 1901 г. у РФВ публікуе свае «Заметки по белорусским говорам».

Разам з далейшым вывучэньнем беларускае мовы перад Карскім паўстае заданьне азначэньня прастору ды межаў беларускае мовы, да чаго першы раз ён падыходзіць у сваім артыкуле з 1902 г. «К вопросу об этнографической карте белорусского племени». А ў наступным годзе, пасля аб'езду беларускае тэрыторыі ды галоўна яе памежных прастораў, у першым томе сваіх «Беларусаў» публікуе дзьве карты: «Этнографическая карта белорусского племени» і карту дыялектаў беларускае мовы. Ягоная этнаграфічная карта «белорусского племени» з дробнымі зьменамі перавыдаецца ў гадох 1917, 1919 і 1920-х (пры «Курсе Белорусоведения», зборніку лекцыяў, выдадзеных пад рэдакцыяй Карскага).

Зь іншых працаў Карскага аб беларускай мове трэба адзначыць «Белорусская речь. Очерк народного языка с историческим освещением» з 1918 г. У 1920 г. гэтая праца перавыдадзена ў беларускім у Менску. У выніку ягоных курсаў па «рускай» дыялекталёгіі, што Карскі чытаў праз 25 гадоў на ўніверсытэце, паўстала пазьней праца, друкаваная ў 1924 г. «Русская диалектология», у якой належнае месца адводзіцца й беларускай мове ды яе дыялектам. У нарысе гэтым падаюцца жаролы й лігатура да вывучэння беларускае мовы, даецца кароткі нарыс яе паходжаньня й гісторыі, абрысаваны яе прастор, дадзена характарыстыка беларускае мовы ды прыводзіцца галоўныя прыкметы беларускіх гаворак.

Зь міжваеннае пары трэба адцеміць з важнейшых працаў з галіны беларускае моваведы яшчэ працу з 1924 г. «Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области». Тутка даецца агляд уплываў беларускае мовы на мовы суседніх балтаў — летувісаў ды латышоў — ды на мовы пражываючых на прасторы Беларусі — жыдоў ды татараў. Праца мала арыгінальная, у форме рэфэратнай перадае вынікі досьледаў у гэтай галіне іншых аўтараў. Друкавалася яна ў «Известия ОРЯС» РАН, т. XXIX, 1924.

І апошняю яго працаю, што кранала галіну беларускае дыялекталёгіі, быў нарыс «Червенский говор», друкаваны ў «Известия по Русскому языку и Словесности АН СССР», III, кн. 1, 1930. У ей разгляд кнігі Шатэрніка «Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны», што выйшаў у 1929 г. у Менску.

Сумуючы ды абагульняючы характар мелі тры кнігі II-га тому ягоных «Беларусаў», прысьвечаныя апісанню мовы беларускага народу. Ды пра «Беларусаў» будзе гаварыцца далей асобна.

Адзначыць трэба, што ўсе працы друкаваліся парасейску, за выняткам аднае, якая выйшла і пабеларуску ў Менску — «Беларуская мова», перакладзеная, здаецца, Лёсікам.

2. Працы ў галіне беларускага фальклёру й этнаграфіі

Яшчэ будучы студэнтам Нежынскага Інстытуту, Карскі ў 1884 г. у РФВ надрукаваў беларускі фальклёрны матар’ял свайго запісу пад назваю «Белорусские песни села Берёзовца Новогрудского уезда Минской губернии». Тутка 59 народных песьняў у поўфанэтычным запісе, з адзначэньнем акцэнтаў словаў, з разглядам зьместу песьняў, ды з шматлікімі заўвагамі аб фанэтыцы, марфалёгіі, сынтаксысе й лексыцы беларускіх гаворак Наваградзкага павету.

У падобны спосаб, з асабліваю ўвагаю зьвернутаю да мовы, былі пяць гадоў пазьней апублікаваныя ім «Белорусские песни деревни Новосёлок–Затрокских Виленской губернии Троцкого уезда», друкаваныя таксама ў РФВ з 1889 г. У іх, як Карскі сам зазначае, ён «рупіўся найперш пра дакладную перадачу самое гаворкі дадзенае мясцовасьці». Пазьней Карскі яшчэ ня раз публікаваў свае драбнейшыя запісы беларускага фальклёру, якія ён рабіў пераважна падчас сваіх летніх выездаў у паасобныя мясцовасьці Беларусі, а набываў ён у многіх паветах пераважна заходняе й цэнтральнае Беларусі.

У 1903 годзе, з даручэньня Расейскага Геаграфічнага Таварыства, а на грошы дадзеныя віленскім генэрал–губэрнатарам князем Сьвятаполк–Мірскім, Карскі аб’яжджае, пачынаючы з паўночнага ўсходу, усе памежныя палосы бела-

рускага моўнага прастору з мэтаю дакладней азначыць этнаграфічныя межы беларускага народу й ягонай мовы ды ўстанавіць граніцы беларускіх гаворак, а адначасна парабіць ізноў—жа назіраньні над народным бытам ды сабраць і праверыць новыя й старыя матар’ялы ў галіне беларускага фальклёру. Сваю справаздачу з гэтага аб’езду беларускае тэрыторыі ён надрукаваў у тым—жа 1903 годзе ў «Известиях Русского Географического Общества». Вынікам гэтага аб’езду паўсталі ягоныя дзве карты: «Этнографическая карта белорусского племени» і карта дыялектаў беларускае мовы.

Побач друкаваньня з абшырнымі разглядамі сваіх собскіх запісаў, Карскі ўвесь час уважна сачыў за публікаванымі ў тую акурат пару большымі й драбнейшымі зборнікамі беларускага фальклёру. Зацемкі, рэцэнзыі і абшырныя падрабязныя разгляды піша Карскі аб зборніках беларускага фальклёру Шэйна, Раманава, Фэдароўскага, Сяржпутоўскага ды іншых. З гэтых зборнікаў чэрпае ён вялізарную колькасць этнаграфічных ды моўных фактаў для сваіх працаў аб беларускай народнай творчасці, а галоўна — аб беларускай мове.

З свайго боку ягоныя разгляды—рэцэнзыі публікаваных этнаграфічных зборнікаў спрычыняюцца значна да ўдасканаленьня мэтадаў запісваньня ды публікаваньня сабранага фальклёрнага матар’ялу. У прыгатове да друку апошняга тому Шэйнавага зборніка Карскі браў беспасярэдні ўдзел.

За ґрунтоўны навуковы разгляд Шэйнавых «Материалов для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края», разгляд, што быў апублікаваны ў «Записках АН по Историческо-филологическому отделению за 1899 г.», т. IV, № I, Расейская Імпэратарская Акадэмія На-

вук прызнала Карскаму залаты мэдаль. У 1902 г. Карскі дастае мэдаль і за разгляд беларускіх зборнікаў Раманава.

У сваім собскім запісе Карскі апублікаваў больш ста беларускіх народных песьняў, значны лік замоваў, абрадаў, казак. Шмат беларускага фальклёрнага й этнаграфічнага матар'ялу было сабранана й пазней апублікавана й дзякуючы апрацаванай Карскім з даручэння Акадэміі Навук «Программы для собирания особенностей белорусских говоров», што была выдадзена ў 1897 г., а перавыдадзена ў 1916 годзе. Хоць апытаньнік гэты меў службы галоўна выяўленьню ды збору беларускіх моўных асаблівасьцяў, аднак-жа ў публікаваных колькі дзесяткоў прысланых адказаў ёсьць і шмат запісаных песьняў, казак, прыказак, прымавак, замоваў і абрадаў. Шырокае апісаньне беларускае абраднасьці й народнай творчасьці Карскі даў пазней у 1-ай кнізе III тому «Беларусаў».

3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры

У галіне гісторыі беларускае літаратуры Карскім было апублікавана пара дзесяткоў асобных працаў і артыкулаў. Бальшыня іх друкавалася ў беларускім перакладзе ў беларускіх пэрыядычных выданьнях 1919—1920 гадоў у Менску, галоўна ў часапісах «Беларусь» ды і «Звон». Гэта найчасьцей нарысы з паасобных разьдзелаў другой і трэцяй кнігаў III тому «Беларусаў», што Карскім былі ўжо напісаныя, але яшчэ чакалі на магчымасьці друку.

Іншых паважнейшых працаў, друкаваных раней з гісторыі беларускае літаратуры, у Карскага было няшмат. Адцеміць тутка трэба працы аб пэ-

мах «Энэіда навыварат» ды і «Тарас на Парнасе», нарыс аб сказаньні аб Сывільлі–прарочыцы ды і яшчэ колькі. У галіне старое беларускае літаратуры свае апісаньні памятак пісьменнасьці гэтае пары Карскі звычайна даваў пры разглядзе іхнае мовы, паколькі з моўнага гледзішча ён найперш імі і цікавіўся. Такія апісаньні літаратурна–гістарычнага характару знойдем у працах Карскага аб літоўскіх летапісах, перакладных аповесьцях, псалтырох, царкоўна–рэлігійнай літаратуры і г.д.

Свае закончаныя поўныя нарысы гісторыі старое і новае беларускае літаратуры Карскі даў у 2–ой і 3–яй кнігах III тому «Беларусаў». Пры разглядзе гэтага тому пра іх будзе тутка і гутарка.

4. Працы зь беларускае палеаграфіі

І ў гэтай галіне беларусаведы праца Карскага вельмі важная, бо была яна першаю, піянерскаю. Паколькі ягоньня зацікаўленьні беларускімі рукапісамі ды старадрукамі былі спрычыненыя галоўна вывучаньнем старое беларускае мовы, дык і ўсе ягоньня палеаграфічныя апісаньні памятак беларускае старое пісьменнасьці знаходзяцца звычайна разам у працы пры апісаньні мовы дадзенага памятніка. У сваей дасьледчай схеме Карскі заўсёды пачынаў з палеаграфічнага апісаньня дадзенага рукапісу ці старадруку, а толькі пазьней пераходзіў да ягонага тэксту ды мовы. У выніку гэтага працаў прысьвечаных беларускай палеаграфіі асобна Карскі не друкаваў.

Але Карскі напісаў цэлы адмысловы нарыс беларускае палеаграфіі, ды друкаваў яго не асобным выданьнем, а памясьціў на пачатку 1–ае кнігі II тому «Беларусаў». Тамка ёсьць адмысловы

разьдзел «Особенности письма западнорусских произведений, начиная с древнейших времен (Палеографический очерк)». Нарыс гэты абыймае каля 50 бачынаў друку, ды ілюстраваны ён каля 20–мі палеаграфічнымі адбіткамі з рукапісаў беларускае старога пісьменнасьці ды нашых старадрукаў. Гэта і па сьняньня той нарыс беларускае палеаграфіі, карыстацца якім неабходна кожнаму дасьледніку старога беларускае пісьменнасьці.

У нарысе гэтым Карскі падае галоўныя рысы характару беларускага пісьма ў гістарычным яго разьвіцьці, прасочвае зьмены формы паасобна, дае галоўныя адрознасьці яго ад пісьма маскоўскага. Ён зьвяртае ўвагу на тое, што, напр., беларускі поўстаў бліжэйшы югаславянскаму, чым маскоўскаму, а беларускі скорапіс «рэзка адрозніваецца ад скорапісу паўночна–ўсходняе Русі», г.зн. Маскоўшчыны. У нарысе прысьвячаецца ўвага й правапісным асаблівасьцям беларускіх рукапісаў і старадрукаў ды іх знакам прыпынку.

Шмат матар’ялу прыкладаў, ілюстрацыяў да беларускае палеаграфіі знаходзім і ў кнізе Карскага «Славянская кирилловская палеография», Л., 1928, якая была коначным плодам ягоных унівэрсытэцкіх лекцыяў у гэтым прадмеце ды мела колькі ранейшых карацейшых выданьняў. Як бачым з назву кнігі, абыймае яна палеаграфію кірылічную ня толькі славянаў усходніх, але й паўдзённых. Праца гэтая й па сьняньня лічыцца адною з найлепшых падручных кнігаў у галіне кірылічнае палеаграфіі.

5. «Беларусь»

«Беларусь» — гэта абшырная трытомная манאграфічная праца Карскага пра беларускі народ,

у якой ён намежыў падсумаваць і абагульніць усё сабранае і сказанае й ім самым, і іншымі ў галіне беларускае мовы, народнага творства й літаратуры. Манумэнтальная гэтая праца падзеленая на тры тамы, II і III зь якіх мае яшчэ па 3 кнігі. Разам уся манаграфія складаецца з 7-мі вялікіх кнігаў, што разам абыймаюць 3000 бачынаў друку. Першы том задуманы як агульны, уводны. Другі том адведзены апісанню беларускай мовы. У трэцім нарыс беларускае народнае творчасці ды гісторыі старое й новае беларускае літаратуры.

«Беларусаў» сваіх Карскі пісаў і выдаваў на працягу 20-ці гадоў. Першы том паявіўся ў 1903 г., апошняя кніга трэцяга тому выйшла ў 1922 годзе. Паколькі гэта найважнейшы і найбольш цэнны твор з усяе навуковае спадчыны Карскага, галоўная мэта й плод прац усяго ягонага жыцця, дык разгледзім гэтта паасобныя яго тамы й кнігі.

**«Белоруссы», т. I. Введение в изучение языка
и народной словесности.**

Варшава, 1903, бач. 466.

Год пазьней гэты том быў яшчэ раз перавыдадзены ў Вільні. Том гэты, — гэта геаграфічна-гістарычныя ўводзіны да вывучэння беларускае мовы й літаратуры. У томе даволі абшырнае апісаньне Беларусі, тэрыторыі, народу, а часткова й гісторыі ды асабліва дагісторыі. Кніга складаецца з IX разьдзелаў, у якіх разглядаюцца: I. Тэрыторыя, межы, паверхня, прырода, клімат. II. Прагісторыя ды пачаткі гісторыі. III. Язык плямёнаў беларускае тэрыторыі, зараджэньне беларускіх моўных асаблівасьцяў, моўныя пазыкі ад фінаў ды іранцаў. IV. Пара ВКЛ ды фарміраваньне беларускае народнасьці, беларускае літаратурнае мовы, моўныя пазыкі ад балгаў. V. Бела-

русь пад уплывамі Польшчы, польскія моўныя ўплывы. VI. Далучэньне Беларусі да Расеі, лік беларусоў, гаворкі. VII. Нарыс вывучэньня жывое беларускае мовы ды народнае паэзіі. VIII. Нарыс вывучэньня старабеларускае мовы. IX. Ненародныя творы на сучаснай беларускай мове. Пры томе дзэве карты Беларусі — этнаграфічная й дыялектычная.

Хоць сяньня шмат што з пададзенага Карскім ужо й перастарэлае, аднак—жа там шмат і важнага і карыснага матар’ялу. Асабліва важныя апісальныя бібліяграфіі жаролаў ды літаратуры прадмету.

«Белоруссы», т. II. Язык белорусского племени.

1. Исторический очерк звуков белорусского наречия. Варшава, 1908, бач. 607.

Тутка Карскі грунтоўна апісвае ўсе існуючыя ў беларускай мове гукі — галосныя і зычныя — ды сустраканыя іх адменнасьці ізьмены. Апісаньне кажнага гуку ілюстраванае сотнямі прыкладаў—цытатаў, храналягічна пададзеных з старое беларускае літаратурнае мовы ды ў канцы мовы народнае сучаснае. На пачатку кнігі памешчаны яшчэ вышэй успомнены нарыс палеаграфіі. У канцы — нарыс беларускае акцэнталёгіі.

2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии. Варшава, 1911, бач. 423.

У часьці дадзены Карскім агляд спосабаў беларускага словатварэньня ды перамены словаў пры іх кланеньні, спражэньні, ці г.зв. марфалёгічныя зьявы беларускае мовы. І гэтта кажная важ-

нейшая зьява ілюстраваная сотнямі прыкладаў і з старога, і з сучаснага беларускага мовы.

3. Очерки синтаксиса беларускага наречья.
Варшава, 1912, бач. 300.

У кнізе гістарычны нарыс сінтаксысу беларускага мовы, ілюстраваны, як і папярэднія часткі, вялікім лікам адпаведных прыкладаў з старога або сучаснага беларускага мовы. Трэба адзначыць тутка, што гэты том — таксама цалкам піянерская праца Карскага, бо паколькі ў галіне беларускай фанэтыкі ды марфалёгіі былі яшчэ некаторыя працы й ня Карскага, і нават да Карскага, то сінтаксыс беларускага мовы першы раз апрацаваны Карскім — не апіраючыся ні аб якую адпаведную навуковую літаратуру, бо яе проста ня было тады.

Дык як бачым з вышэйшага зместу, трэці том «Беларусаў» Карскага даваў шырокае й доволі грунтоўнае апісаньне зьяваў беларускага фанэтыкі, марфалёгіі й сінтаксысу, апісаньне й статычнае іх тэрытарыяльнага стану ў сучаснай народнай мове ды яе дыялектах, і эвалюцыйнае гістарычнае, у памятках беларускага пісьменнасьці на працягу мінулых сямі стагодзьдзяў, пачынаючы ад стагодзьдзя XIII.

Гаворачы пра II том «Беларусаў», трэба яшчэ дадаць, што Карскі выпусьціўшы ў сьвет гэты том не пакідаў працы над далейшым вывучэньнем беларускай мовы ды зьбіраньнем адпаведных матэрыялаў ды думаў пра другое выданьне папраўленае, дапоўненае, пашыранае. Для гэтага мэты Карскі на сваім экзэмпляры кнігаў «Беларусы» заносіў свае дапіскі, зьмены й папраўкі. Апрача гэтага ён колькі дапаўненьняў апублікаваў пазь-

ней і друкам.

Вось на аснове зробленых самым Карскім зьменаў ды дапаўненняў на ягоным экзэмпляры ды друкаваных асобна, доктар В. Баркоўскі, зяць Карскага, з даручэньня АН БССР, у гадох 1955—1956 і перавыдаў увесь II том «Беларусаў» — усе тры часткі ў двух кнігах. Апрача гэтага Баркоўскі да гэтага тому далучыў, узяўшы іх з тому першага, сьпіс усіх жаролаў, зь якіх Карскі бярэ свае прыклады—цытаты ў томе другім, даючы ў гэтакі спосаб поўную самастойнасьць гэтаму перавыдадзенаму II тому, бо пры першым выданьні, каб даведацца скуль дакладна цытаты—прыклады былі ўзятыя, трэба было мець ды заглядаць у том I—шы. Апрача Баркоўскі дадаў яшчэ біяграфію Карскага, бібліяграфію важнейшых ягоных працаў з галіны беларускае ды бібліяграфію артыкулаў аб ім. Гэтак атрымалася новае выданьне тому другога, якое, як зробленае на аснове сваяручных зьменаў і паправак аўтара, трэба ўважаць за апошнюю аўтарытэтную рэдакцыю Карскага, за ягоную апошнюю думку й слова ў галіне беларускай моваведы.

Том перавыдадзены пад назовам: «Белорусы. Язык белорусского народа» (пазн. В.Т.). Прырыхтаваны том да перавыданьня ў рамах працы Інстытуту Мовазнаўства АН БССР, а выдадзеныя АН СССР у Маскве ў 1955 г. тры часткі тому ў новым выданьні абыймаюць разам блізу 1000 бачынаў друку.

Зьвяртае ўвагу і яшчэ адзін факт, што ў перавыдадзеным томе Баркоўскі і ў самым загалюку, і ў гэксцы кнігі падмяніў словы «белорусское племя, белорусское наречие» словамі «белорусский народ, белорусский язык». Замену гэтую ў сваёй прадмове да тому Баркоўскі матывуе гэтак:

Карскі у сваіх шматлікіх працах ужываў, побач з

тэрмінамі *белорусский народ, белорусский язык, западнорусский язык*, тэрміны, якія ў умовах царскага рэжыму былі вымушанай уступкай афіцыйным кругом, строгай цэнзуры: *белорусское племя, белорусское наречие, западнорусское наречие*. У новым выданні «Беларусаў» захоўваюцца толькі тыя назовы, каторыя адбываюць запраўдны пагляд самога аўтара, што горача любіў свой народ — беларусаў, што лятуцеў аб часе, калі Беларусь будзе свабоднай і шчаслівай. Гэтымі назовамі будуць: *белорусский народ, белорусский язык, западнорусский язык*.

Ці цвёрджаньне Баркоўскага згоднае з праўдаю пра «запраўдны» пагляд самога Карскага, і ці зьмена запраўды адбывае думкі аўтара?

Аб тым, што афіцыйныя навуковыя й урадавыя дзейнікі расейскага царскага рэжыму клалі моцны націск на тое, каб усе мовы імперыі, апрача расейскай, сьпіхаць да катэгорыі «нарэчча», а самыя народы да «племя», ня можа быць ніякіх сумніваў. Падам тутка адзін канкрэтны прыклад, зьвязаны акурат зь беларускаю моваю.

Расейскі літаратуравед Владзіміраў наважыўся ў канцы мінулага стагодзьдзя зрабіць сабе дактарат дакторскаю працаю аб нашым доктары Францішку Скарыне. Для гэтага ён прыгатаваў і ў 1888 г. выдаў няблага напісаную а раскошна выддзеную працу пад назовам «Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания, язык». Здабыў за яе Владзіміраў ня толькі дактарат, але дастаў і прафэсарскую катэдру на Кіеўскім унівэрсытэце. Да гэтага дастаў яшчэ і нагароду графа Ёварава, дый пры гэтым зайшла некаторая асечка. Прафэсар Будзіловіч, між іншым экзамінатар і Карскага, які рэфэраваў працу Владзімірава для гэтае нагароды, у сваей рэзэнзыі, між іншым, ускінуў Владзіміраву гэта: «К часто повторяющимся стилистическим неточностям сочинения я отношу

термины... „белорусский язык”, вместо наречие, диалект...» Дзеля гэтых, выткнутых Будзіловічам, «стилистических неточностей», ці не, але Владзіміраў прэмію атрымаў, ды меншую — 500 рублёў серабром, а ня большую — 1000 рублёў золатам!

Што да Карскага, дык той, хоць, праўда, і ўжываў часта ў сваіх «Беларусах» і тэрмінаў «беларуская мова, беларускі народ» побач «племя ды нарэчча», дык, трэба сказаць тут праўду таксама, што назвы й «племя», і асабліва «нарэчча» да беларускага народу й мовы ён тарнаваў доўгія гады і пасля таго, як царскі рэжым даўно ня толькі заламаўся, але й шчэз. Ужываў іх ён, прыкладам, яшчэ ў выдазенай у 1924 г. працы «Русская диалектология». І толькі каля 1928 г., тры гады перад сьмерцай, перайшоў ён на канец да тэрмінаў «народ» ды «мова».

«Белоруссы», т. III. Очерки словесности белорусского племени.

1. Народная поэзия. Москва, 1916, бач. 572.

У кнізе Карскі дае агляд ня толькі беларускае народнае паэзіі, як выглядала—б з назову, але й чысьцейшую прозу. Абняты ў аглядзе замовы, песьні абрадавыя жыццёвага ды гадавога кругу, песьні неабрадавыя, прыказкі й прымаўкі, загадкі, казкі, багатырскі эпас, духоўныя песьні. Агляд гэты папярэдзаны вялікім уступам пра элементы культурнае спадчыны з супольнае індаэўрапейскае ды агульнаславянскае пары, перахаваныя й па сяньня беларускім народам, а закончаны ён нарысам пра будову верша ў беларускіх народных песьнях.

У сваей прадмове да гэтае кнігі «Беларусаў» Карскі, між іншым, піша:

аўтар... найперш намагаўся зьвярнуць увагу вучона-

га сьвету, а таксама й інтэлігентных чытачоў наагул, на тыя каштоўныя з рознага гледзішча залежы старых матар'ялаў, якія нагромаджаныя ў друку, галоўна за XIX ст., у галіне беларускага фальклёру й чакаюць працавітых дасьледнікаў.

Пра багацьці беларускае народнае творчасьці, ведама, пісалі розныя аўтары шмат і да Карскага, і пасля Карскага. Але Карскага нарыс і па сьняньня найбольшэйшы з існуючых апісаньняў беларускае народнасьці ды абрадавасьці. Гэтая кніга «Беларусаў», зь некаторымі скарачэньнямі ды ператасоўкамі, была перавыдадзеная ў перакладзе прафэсара М. Фасмэра ў 1926 годзе.

2. Старая западно-русская письменность.
Петроград, 1921, бач. 254.

Кніга пачынаецца разьдзелам з нарысам пра выступленьні беларускае народнае мовы ў ролі літаратурнага органа ў старую пару беларускае гісторыі ды пра разьвіцьцё самастойнае свае пісьменнасьці.

Далей ідзе агляд памятак старога беларускае пісьменнасьці паводле жанраў — літаратура перакладная, рэлігійная і сьвецкая, літаратура сваяродная, летапісы, запісы тагачаснікаў, памятнікі юрыдычнае літаратуры, вершы, палемічная рэлігійная літаратура, беларуская пісьменнасьць лацінцай, сатыра, спробы драматычнага жанру, беларуская пісьменнасьць арабскімі літарамі.

У кнізе Карскі апрача апісаньня паасобных твораў, пераказваньня іх зьместу ды ідэйнага накіраваньня, заўсёды асаблівую ўвагу прысьвячае мове дадзенага твору ці дадзенага аўтара, звяртае ўвагу на яе характэрныя асаблівасьці й яе чысьціню ды на ступень уплываў на яе моваў царкоўнаславянскай ці польскай.

Асабліва важна, што тут, як і ў сваіх паасоб-

ных папярэдніх працах, Карскі дэтална разгледзеў і абаснаваў беларускасьць старое літаратурнае мовы ВКЛ і яе такіх помнікаў як летапісы, Статут ВКЛ, выданьні Скарыны, рэлігійнай літаратуры.

Мову Скарыны Карскі характарызуе, напрыклад, гэтак:

Ён не адважваецца яшчэ перайсьці на чыста народную мову: у яго ня рэдкія яшчэ аорысты, імперфэкты, часта творанья няправільна, і іншыя царкоўнаславянскія асаблівасьці ў мове; побач з гэтым даволі частыя чэхізмы, як дань арыгіналу, зь якога ён рабіў свае пераклады, — ды ўсё-ж аснова мовы народная беларуская, з тымі асаблівасьцямі, якія характарызуюць старую яе рэдакцыю ў Літоўскім гаспадарстве.

Кніга пісаная на багатым фактычным матар’яле, перавернутым гадамі аўтарам і, мінаючы сваю Карскаму тэрміналёгію — «западнорусский язык», свае навуковае вартасьці ня губляе ў вялікай меры й па сяньня, хоць падыход у ей да паасобных твораў пісьменнасьці больш моваведны, чым гістарычны літаратурны.

3. Художественная литература на народном языке. Петроград, 1922, бач. 472.

У гэтай, апошняй частцы, трэцяга тому «Беларусаў» Карскі дае нарыс новае беларускае літаратуры — стагодзьдзя XIX ды пачатку XX, даведзенага аж да году выхаду кнігі, 1922. Карскі ў гэтай частцы манаграфіі намагаецца спачатку даць гістарычны фон ды склаўшыся прычыны, якія выклікалі паяву новае беларускае літаратуры, а пазьней і адраджэньчага нацыянальнага беларускага руху. Далей ён адцёмлівае ў сабе кжны паявіўшыся твор ці нават і друк пабеларуску, дае характарыстыку кжнага па-

важнейшага аўтара і ягоных твораў, ягонае мовы.

Кніга мае перадусім цану, і па сяньня, як крыніца вялікага ліку зарэгістраваных фактаў важных для вывучаючых гісторыю беларускае літаратуры абнятае пары. Значна слабейшая яна зь літаратурнага строга гледзішча. Калі і выказваюцца аўтарам крытычныя заўвагі аб творчасьці паасобнага пісьменьніка, заўвагі аб мастацкім боку ягоных твораў, яны часта прымітыўныя, маюць малую цікавасьць, сьветчаць аб нелітаратурным падыходзе да літаратурнага матар'ялу.

У канцы кнігі Карскі дае й слоўнічак меншых беларускіх пісьменьнікаў, які сяньня асабліваю мае вартасьць для дасьледчыка беларускае літаратуры нашаніўскае галоўна пары. У слоўніку падаецца каля паўтары сотні прозьвішчаў, псеўдонімаў, ініцыялаў і крыптонімаў тагачасных беларускіх пісьменьнікаў, з частаю расшыфроўкаю іх запраўднага прозьвішча, з інфармацыяй, дзе і якія ягоныя вершы друкаваліся, часта з кароткаю тэлеграфічнаю ацэнаю. Слоўнікам абнятыя перадусім паэты, менш дакладна тыя, што пісалі прозаю.

Апошняя кніга «Беларусаў» азначаецца яшчэ тым, што ў ёй Карскі, у адваротнасьць папярэднім кнігам манаграфіі, адыходзіць часам ад свайго акадэмічнага навуковага стылю ды пераходзіць у звычайную палітычную палеміку зь дзеячамі беларускага адраджэнскага руху. Творыцца ўражаньне, што дзеля нейкіх паважных сабе прычынаў, акадэмік выбіўся з раўнавагі ды ў навуковы твор дачэплівае ня сугучным яму тонам і зьместам публіцыстыку. Пагляды Карскага, зразумела, ясна бачны з папярэдніх тамоў «Беларусаў», але яны там нідзе ня высказаны ў гэтакім ваяўнічым, дасадным тоне. Якія былі праўдападобныя прычыны гэтага — будзе мова

ў разьдзеле аб паглядах Карскага.

«Белоруссы», т. IV

Тры тамы «Беларусаў» разам больш 3000 бач. друку (канкрэтна 3164 бачыны) — праца па сваей велічыні ў навуцы зьява ня частая. Але ў задуме Карскага быў яшчэ і том IV. Як відаць зь ягонага пляну «Беларусаў», накінутага рукою Карскага на вокладцы аўтарскага экзэмпляра I-ай часткі II тому, што выйша друкам у 1908, Карскі тады ўжо марыў і канкрэтна плянаваў сваіх «Беларусаў» у IV тамох. Паводле гэтага пляну IV том меў называцца «Словарь белорусского наречия» і складацца ён меўся з 2 частак: 1. Словарь современного белорусского языка і 2. Словарь старого западнорусского языка.

Выдаючы, аднак-жа трэцюю кнігу трэцяга тому «Беларусаў», калі ён меў ужо 60 гадоў, Карскі ўсьведамляў сабе, што выканаць гэтую працу яму самому ўжо не давядзецца, і, наагул, гэткае вялікае заданьне выканаць аднаму чалавеку — проста не пад сілу. Ды каб справа аднак-жа не загінула, ды каб працу паднялі мо іншыя, у прадмове да апошняе часткі трэцяга тому Карскі падае цэлы плян працы для ўкладаньня «поўнага» беларускага слоўніка. Плян гэтта ў невялікім скарачэньні й падам, і ня толькі таму, што Карскі марыў аб ім як аб завяршэньні сваіх «Беларусаў», але і таму, што праца гэтая й па сянья, 40 гадоў пазьней, ня выкананая, і мець перад ачыма яе беларускім навукоўцам трэба. Пра слоўнік Карскі піша вось што:

...склась ці поўны беларускі слоўнік неабходна. Трэба зарэгістраваць тыя багацьці, якімі валодае беларуская мова. Пры кажным слове трэба адцёміць, сваё гэтае слова ці пазычанае адкуль-небудзь. Ды ўкладаньне слоўніка — справа дужа складаная, якую па-

вінны папярэдзіць розныя падрыхтоўчыя працы, за іх трэба ўзяцца ўсім знаўцам і аматарам беларускага слова. Для гэтага трэба: 1) выбраць на картачкі ўсе словы з розных зборнікаў народнае творчасці... пры тым пры кожным слове зусім дакладна, паводле правапісу арыгіналу павінна быць зацывавана (з пакліканьнем на том, частку, бачыну) тая фраза, дзе дадзенае слова сустракаецца... Пэўне-ж... адной асобе працаваць усё гэта немагчыма... Найлепш для гэтае працы паклікаць цэлыя камісіі; 2) тое-ж трэба працаваць і з творамі беларускіх пісьменьнікаў...; 3) ...і існуючыя слоўнікі павінны быць прапынутыя поўным беларускім слоўнікам; 4) ...у розных навуковых установах ёсць ужо сабраныя матар'ялы па беларускім слоўніку... у Акадэміі Навук у Петраградзе ёсць слоўнік Раманава, ёсць матар'ялы ў «Обществе Любителей Русской Словесности» пры Маскоўскім Унівэрсытэце ў Інстытуце Беларускае Культуры ў Менску ляжыць рукапісны слоўнік Ціхінскага... ёсць слоўнікі й у асобаў прыватных (Дыбоўскі, Фэдароўскі)...; 5) народныя назвы расьлінаў...; 6) ...улучыць «навуковую беларускую тэрміналёгію», што выпрацоўваецца ў Менску...

Калі падрыхтоўчая праца будзе скончаная... можна будзе прыступіць да рэдакцыйнага злучэньня ўсяго сабранага. Створанае для гэтае мэты таварыства ці гурток устанавіць правілы выданьня такога слоўніка. У гэты спосаб мы атрымалі-б слоўнік жывое беларускае мовы.

Што-ж тычыцца старога беларускае мовы... справа выглядае значна горш... Пакуль што мы ня маем і спробаў выданьня гэтых слоўнікаў... Некалі, на пачатку XIX ст., І. Грыгаровіч пачаў друкаваць гэты слоўнік, ды пасля аддрукаваньня 10 аркушоў памёр, і далей друк не праводзіўся, а надрукаваная частка ляжыць у Акадэміі Навук. Улучыць сюды трэба слоўнікі Зызанія, Бярынды... Навіцкага... Гарбачэўскага... Неабходна заняцца выбарам слоўнікавага матар'ялу хоць-бы з важнейшых рукапісных і друкаваных памятнаў, пачынаючы з XIII ст. і да канца XVII стагодзьдзя...

Гэткі Карскага плян працы на ўкладаньне *поўнага слоўніка беларускае мовы*. Ня вылучана, што працу над укладаньнем гэтага слоўніка Карскі раней плянаваў праводзіць сам на Беларускім Дзяржаўным Унівэрсытэце ў Менску, быць на якім у ступені прафэсара, ці нават і рэктара, Карскі быццам надзеяўся. Аднак—жа ў часе выхаду апошняе кнігі «Беларусаў» ён ужо ведаў, што ў Менску ён не застанецца. Дзеля гэтага свой плян працы ды заахвочваньне да яе пакідаў іншым пад развагу ды для выкананьня. Адцеміць гэтта аднак—жа трэба, што справа зляжэньня поўнага слоўніка беларускае мовы, адказаная Карскім да выкананьня «ўсім знаўцам і аматарам беларускага слова», засталася ня выкананая й па сьняньня, хоць у сваю пару праца над ім была разгорнутая шырака Адзелам Мовы й Літаратуры Інстытуту Беларускае Культуры ў Менску. Паводле справаздачы, друкаванай у кнізе «Працы Акадэмічнае Канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й абэцэды ў Менску ў 1926 г.», натады было ўжо вынесена на карткі 140 000 словаў, выбраных з твораў беларускіх пісьменьнікаў, ды адначасна было сабрана ў Менску й па краёвых цэнтрах рэспублікі каля 120 000 словаў—картак жывое народнае мовы, што разам давала больш чвэрці мільёна словаў. Ды, як ведама, далейшая праца над складаньнем гэтага слоўніка была цалком спыненая ўжо колькі гадоў пазьней падчас разгрому ўсяе беларускае культурна—навуковае працы ў БССР, у часе прасьледу ды нішчэньня і самых навуковых працаўнікоў. У выніку гэтага руйнаваньня Масквою ўсякае навуковае й культурнае беларусаведнае працы ды зьнішчальнага дзеяньня пазьнейшае II Сусьветнае Вайны, сьняньня тутка

цяжка сказаць, ці наагул нешта засталася й з таго сабранага ўжо. Слоўнік, у кожным выпадку, не паказаўся й па сянню.

Гэтак праектаваны Карскім IV том «Беларусаў», пакінуты складаць далейшым пакаленьням беларусаведаў, ня існуе й сянню — 30 гадоў пасля сьмерці, ды амаль 40 гадоў пасля выхаду апошняе кнігі трэцяга тому ягонае манаграфіі. Факт гэты — бяручы нават на ўвагу ўсе гістарычна абумоўленыя вялікія перашкоды й катастрофы, якія за гэтыя гады пераняла беларуская культура й навука, — сьветчыць яскрава аб тым, што могуць зрабіць упорыстыя на тугі аднаго ахвярнага, аддадзенага свайму задуму й тэме навуковага працаўніка, і, як часта ён, сам адзін, нават адзінокі, сваю працаю можа аперадзіць сучасныя сабе ды й будучыя пакаленьні.

Чым «Беларусы» былі, чым засталіся

Ды й у сваім незакончаным выглядзе, без IV тому, бяз слоўніка беларускае мовы, толькі ў сваіх трох тамох ды сямі выдадзеных кнігах, Карскага «Беларусы» сваім вялічэзным дыяпазінам ахопленых ды зарэгістраваных фактаў з колькі беларусаведных галінаў, і сваю навуковай вартасьцяй ды значэньнем, як плод працы аднаго чалавека, зьява ўражаючая й унікальная, ды блізу без аналёгіі ўва ўсей славянскай языкаведзе. Найбольшую навуковую вартасьць і вагу й сянню мае галоўна II том, прысьвечаны беларускай мове, хоць шмат важнага матар'ялу, асабліва літаратуру жаролаў і прадмету, маем і ў томе I—м, ды таксама ўсіх трох частках тому III—га.

З усіх славянскіх моваў, толькі ў чэхаў працу аб мове падобнага задуму й пляну праводзіў Ян Гэбаўэр, які яшчэ ў 1894 годзе, значыцца на 14

гадоў раней за Карскага, апублікаваў у Празе–Вене першую частку першага тому свае вялікае манаграфіі пра чэскую мову «Historická Mluvnice Jazyka Českeho».

Праца гэтая Гэбаўэра ёсьцека тутка ў Нью Ёр-скай Бібліятэцы, яе я пераглядаў. Выглядае, што па сваіх памерах задуманая нават шырэй за Карскага «Беларусаў». Ды, на жаль, закончыць яе ці давясці хоць–бы працу над ёю да такога завяршэньня, якое асягнуў Карскі ў «Беларусах», яму не давялося. Памінаючы слоўнік, задуманая ім манаграфія мела складацца з IV тамоў, зь якіх выйшлі друкам у гадох 1894—1898 толькі 3 часткі, што мелі ўваходзіць у склад тамоў першага ды трэцяга, а што абыймалі пытаньні фанэтыкі ды марфалёгіі чэскае мовы. Далей Гэбаўэр, выглядае, зрабіў памылку, якое не дапусьціў Карскі — ён працу над сваёй «Млувніцай» перарваў ды ўзяўся за ўкладаньне слоўніка старой чэскай літаратурнай мовы і, зразумела, у гэтай працы ўвяз. У выніку, пасьпеў працу й над гэтым слоўнікам выканаць толькі часткова для колькі першых стагодзьдзяў старога чэскае мовы, бо ўжо ў 1907 г. памёр. Толькі ў 1929 г., на аснове пакінутых ім матар’ялаў, быў зрэдагаваны ды выдадзены IV том Гэбаўэравай «Млувніцы» пра сынтаксыс чэскае мовы, том 2–гі (Кмэнословы) наагул астаўся не напісаным. Пры тым, у прыраўнаньні да «Беларусаў» Карскага, Гэбаўэра «Млувніца» мела й той слабы боқ, што ён у сваёй працы ня браў на ўвагу матар’ялаў жывое чэскае мовы ды яе дыялектаў, а займаўся толькі літаратурнаю чэскаю моваю.

Па–за Чэхамі, ні мова расейская, ні польская, не гаворачы аб мовах меншых славянскіх народаў, працы падобнага характару й абсягу ня ма-

юць і па сяньня, хоць зразумела, гэта ў языказнаўстве гэтых моваў раўнаважыцца непараўнальна большым лікам існуючых меншых памерамі моваведных публікацыяў ды манаграфіяў.

Гэтак, дзякуючы Карскаму й ягоным «Беларусам», беларускі народ ужо на самым пачатку гэтага стагодзьдзя, яшчэ ў першыя гады нашага «нашаніўскага» нацыянальна-адраджэнскага ўзрыву, у галіне навуковага вывучэньня свае мовы неспадзеўкі апынаецца на самым перадзе сярод іншых славянскіх народаў, хоць на гэткае «перадавое» месца гістарычна тады ня меў аніякіх спрыяльных умоваў. Сталася гэта толькі дзякуючы ахвярнай працавітасьці аднаго чалавека — Яўхіма Карскага.

Бяручы на ўвету й тое, што нямала паглядаў Карскага і некаторыя прынцыповыя моваведныя канцэпцыі, зь якімі ён падыходзіў да вывучэньня беларускае мовы, былі памылковыя, а шмат што згубіла ў сваёй вартасьці й з часам, ды аднак—жа па зборы вялізнага фактычнага матар’ялу і гістарычнага, і сучаснага нечага большага й лепшага беларуская моваведа ня мае й па сяньня. Чаму, сам Карскі найлепш гэта азначыў у сваёй прадмове да 2-ою кнігі II тому «Беларусаў» словамі:

Гіпотэзы, будаваныя тэарэтычна, што апіраюцца на невялікі лік фактаў, часта прыпадковых, з часам могуць аказацца без гістарычнае акурат пад сабой базы, і, у выніку, бязвартасныя, тады як *факты* мовы *ніколі* ня згубяць значэньня.

Калі гэтае цвёрджаньне самога Карскага сяньня можна аднесці й да ўсяе ягонай навуковай спадчыны, дык найперш аднак—жа да II тому ягоных «Беларусаў» пра беларускую мову.

Ды ня згубленая ў вялікай меры навуковая вартасьць і двух іншых тамоў «Беларусаў». Пра

першы, уводны агульны нарыс пра беларускі народ, ягоную тэрыторыю, прагісторыю і гісторыю, мову, жаролы й літаратуру да яе вывучання ўспаміналася ўжо раней. Не малую вагу маюць і паасобныя разьдзелы ці матар'ялы і 1-ае кнігі тому III пра беларускую народную паэзію, які й па сьняня застаецца найбольш абшырным агульным аглядам вуснае народнае творчасьці. Цэнная пераважна й па сьняня частка другая — агляд гістарычны старога беларускага літаратуры. Вельмі шмат скарыстае і дасьледнік новага беларускага літаратуры з часткі трэцяга, пра новую беларускую літаратуру, а практычна, безь яе наагул не абыйдзеца, дзеля вялізнага ліку абнятага тамка літаратурна-інфармацыйнага матар'ялу ды бібліяграфіі прадмету.

Трэба помніць, што ў галіне нашага мовы Карскі, галоўна сваімі «Обзором звуков и форм белорусской речи» ды II томам «Беларусаў» паклаў аснову й гэтым даў пачатак усім першым практычным граматыкам беларускага мовы — і Тарашкевіча, і Лёсіка, і іншым. Ягоны-ж нарыс гісторыі беларускага літаратуры паслужыў за вельмі важнае жарало пры ўкладаньні нашых першых нарысаў беларускага літаратуры ды першых хрэстаматыяў. Прыпомнім таксама раней сказанае, што ягоны нарыс беларускага палеаграфіі, памешчаны ў 1-ай кнізе II-га тому «Беларусаў», застаўся й па сьняня адзіным, хай сабе й няпоўным ды кароткім, падручнікам беларускага палеаграфіі. Нават і ягоная «этнографічная карта беларускага племені», твор найменш дасканалы, з грубымі памылкамі, у сваю пару сыграў сваю ня толькі навуковую, але й палітычную ролю, на жаль, не заўсёды нам карысную.

Калі жьцьцё ды поступ навукі й парабілі свае немалыя карэктуры ў навуковай спадчыне Карскага, а шмат з гэтага сяньня й наагул вычыркнুলі, дык трэба помніць, што гэткая доля навуковай спадчыны ўсіх працаўнікоў навукі — час заўсёды робіць свае зьмены ды папраўкі — бяз гэтага ня было-б поступу.

Бесстаронна трэба аднак-жа зьвярнуць увагу й на тое, што калі вартасьць навуковае спадчыны Карскага значная й сяньня, дык, як-бы парадаксальна гэта ні гучэла, але ў гэтым ёсьць доля й ня толькі ягонай заслугі. Часткава гэта вынік і тых гістарычна склаўшыхся абставінаў, пры якіх дзесяцігодзьдзі ўжо буйнае разьвіцьцё беларускае культуры, навукі, моваведы было брутальна спыненае, яе духовыя вартасьці, навуковыя ўстановы ды і самыя творцы прасьледваныя ды нішчаныя. У выніку ня было гістарычных магчымасьцяў паднятую Карскім працу разьвіваць далей, каб стварыць нешта больш абшырнае, грунтоўнейшае ды больш поўнае. Змарнаваны гэтак для беларускай навукі ворчыя гады сіламоц фактаў значна павышаюць нам сяньня вартасьць працаў Карскага беларусаведнае галіны.

6. Важнейшыя небеларусаведныя працы Карскага

Пакінутая навуковая спадчына Карскага ў іншых, небеларусаведных, галінах, значна меншая, але й там Карскі даў паважны ўклад. Пра ягоныя працы ў галіне палеаграфіі, асабліва пра падручную вялікую кнігу «Славянская кирилловская палеография», было ўспомнена ўжо раней, паколькі гэтая праца па сваім зарысаваным загалюкам кнігі пляне абыймала й беларускую палеаграфію ды ў шмат чым аснована й на прыкладах з старое беларускае пісьменнасьці.

У выніку выкладання Карскім царкоўнаславянскае мовы, спачатку ў гімназіі ў Вільні, а пасьле на ўнівэрсытэце, паўстала ягоная «Граматыка царкоўнаславянскае мовы», якая пачынаючы ад свайго першага віленскага выданьня 1888 году мела аж 19 усіх выданьняў, апошняе ў 1917 годзе.

У галіне расейскае літаратуры й моваведы мае Карскі побач шмат драбнейшых працаў, і гэтакія большыя ды важнейшыя: працы пра «Архангельскае эвангелье», «Лісткі» Ундольскага, Лаўрэнцеўскі летапіс, праца «Русская диалектология» (1924, дзе абыймаецца і беларуская дыялекталёгія), важная праца «Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР» (1926, дзе ізноў ж ахопліваецца і беларуская мова). Апошняе і вельмі цэннае выданьне, гэта апублікаваная ў СССР у 1930 г. «Русская Правда по древнейшему списку», выданьне вельмі грунтоўнае ды на вышыні з навуковага гледзішча, у якім маем Карскага ўводзіны, тэкст, ноўную рэпрадукцыю, па-ясненьні, паказальнікі аўтараў і лексыкі. Гэтая праца ў савецкай літаратуры залічаецца заўсёды ў «рускія працы Карскага», хоць «Руская праўда» памятка перадусім украінскае пісьменнасьці.

Існуюць драбнейшыя працы Карскага, што крапаюць і моваведныя пытаньні моваў украінскай, польскай ды нават паўдзённых славянаў дый кашубаў.

Сьветагляд Яўхіма Карскага

1. Пагляды моваведныя

Духова, як чалавек—грамадзянін і як вучоны, Яўхім Карскі складаўся й усталёўваўся ў апошняй траціне XIX ст. Пара гэтая й наклала сваё гістарычнае таўро на ягонай мэнтальнасьці, яго навуковых дый палітычных паглядах.

На полі моваведнае працы Карскі зьяўляецца ў часе, калі ў эўрапейскай філялёгіі ападала ўжо празьмернае захапленьне тэарэтычнымі рэканструкцыямі дагістарычных моўных працэсаў і формаў дый гіпатэтычных прамоваў—архетыпаў, што мелі існаваць тысячы гадоў таму — захапленьне, выкліканае паяваю «Прыраўнальнае граматыкі індагерманскіх моваў» Франца Боппа ў 1833 годзе. Моваведы тады ўсьведамлілі ўжо сабе, што на тое, каб рабіць трапныя дапушчэньні аб *дагістарычных* працэсах дый формах мовы, найперш трэба пазнаць і добра вывучыць факты мовы *гістарычныя*, і, асабліва, мову *сучасную* ўва ўсім яе жывым багацьці дый усей дыялектнай разнароднасьці. На гэта асаблівы націск клала новае пакаленьне эўрапейскіх моваведаў канца XIX ст., г.зв. маладаграматыкі.

Вось у гэтым кірунку вялася тады ўжо сыстэматычная праца й на полі славянскае моваведы, асновы якой паклалі яшчэ на пачатку стагодзьдзя «патрыярхі» славянаведы — чэх Язэп Даброўскі

дый ягоны вучань славец Баўтрамей Капітар, а на мадэрныя навуковыя прынцыпы паставілі славец Францішак Міклошыц дый харват Ватрослаў Ягіч, ягоны вучань, які выдаваў у Бэрліне часопіс «Archiv für slavische Philologie», дый стварыў там вядучы асяродак славянаведы.

Аўстрыйская Вена, цэнтар імперыі, у склад якой уваходзілі народы ўсіх трох славянскіх групаў — паўднёнай, заходняй і ўсходняй, — дый у якой тады панавала даволі лібэральная атмасфера для навуковае працы, была блізу ідэальным месцам для развіцця славянскае моваведы й славянаведы наагул. На славістычны моваведны аўтарытэт Міклошыца дый Вены арыентавалася моцна на пачатках свайго развіцця й расейская моваведа, здольным гадунцом і выдатным працаўніком якое Карскі быў.

Настаўнік Карскага ў галіне філялёгіі, прафэсар Нежынскага Інстытуту Р. Брандт, сам выдатны ў сваю пару мовавед дый аўтар навукова важнага «Нарысу славянскае акцэнталёгіі» (1880), патрапіў прышчапіць свайму вучню новаўсьвядомленае зразуменьне навуковае вагі шырокае грунтоўнае фіксацыі, сыстэматызацыі й вывучэння зьяваў паасобных моўных сыстэмаў, дый даў Карскаму дасканальнае навуковае падрыхтаваньне да выконваньня гэткага заданья.

Гэта было вельмі важным для пазнейшае моваведнае працы Карскага. Дзякуючы перанятому ад прафэсара Брандта навыку да грунтоўнае й сыстэматычнае рэгістрацыі зьяваў мовы, Карскі пазней і змог даць манумэнтальную манаграфію беларускае мовы ў сваіх «Беларусах». За наглядны прыклад-узор пры пісаньні гэтай манаграфіі напэўна паслужыла Карскаму колькітомная Міклошыцава «Прыраўнальная граматыка славянскіх моваў».

Свае агульныя пагляды на мову й сузалежнасьць яе разьвіцьця ад ходу гістарычных падзеяў дый ад характару тэрыторыі дадзенага народу й прыроды краю, сам Карскі дае ў уводным абзацы ўводнага разьдзелу першага тому сваіх «Беларусаў» гэтакімі словамі:

...мова разьвіваецца разам з народамі дый падлягае розным зьменам, зьвязаным зь пераменамі ў жыцьці самога народу. Гэтыя зьмены ў мове залежаць ад расьсяленьня народу па розных краінах пры ягоным разрасьтаньні, дый ад тых вонкавых уплываў, пад якія даводзіцца яму падпадаць у часе свайго самастойнага жыцьця. Ужо ў першую пару існаваньня таго ці іншага племені, фізычныя асаблівасьці занятае ім краіны так ці інакш адбіваюцца на выпрацаваньні ягонага характару, які, у сваю чаргу, накладвае свой пэўны адбітак і на самую мову. Гэтая лучнасьць між моваю й прыродаю краю трымае нясупынна праз увесь час існаваньня народу. Прырода накладвае свой пэўны адбітак на народнае творства, змушаючы яго знаходзіць адпаведныя формы для выяўленьня свае красы, свайго багацьця, ці — свае беднасьці. Напасьледак, і сам вонкавы ўплыў аднаго народу на іншы (спароднены ён ці далёкі), на ягоны быт, сьветаадчуваньне дый мову, знаходзіцца таксама ў цеснай залежнасьці ад прыроды краю: ад характару ягоных межаў, даступнасьці й спраўнасьці шляхоў спалучэньня; народ з адкрытымі натуральнымі межамі лягчэй падлягае вонкавым уплывам за той, у якога межы няпрыступныя. Словам, прырода мае вялікі ўплыў на ход жыцьця народу, на яго гісторыю, а разам з гэтым, і на разьвіцьцё мовы дый на зьмены ў ёй; стуль само сабой стае зразумелым, што вывучэньне мовы неабходна папярэдзіць агульным нарысам аб фізычнай будове краю, занятага народамі дый аб яго межах, з аднаго боку, а з другога — разгляд розных напластаваньняў у мове дый зьменаў у ёй неабходна дапаўняць паказаньнем на тыя падзеі ў гістарычным жыцьці народу, якія давалі новы кірунак разьвіцьцю апошняга, ці,

найменш, прысьпяшалі або тармазілі ягоны натуральны ход. Падобных спосабаў дасьледаваньня будзем трымацца й пры вывучэньні беларускага нарэчча (Б., I, 3—4).

З словаў вышэй прыведзеных бачна, што характар мовы народу Карскі моцна ўзалежніваў ад тэрыторыі й прыроды краю, дык меў падыход да мовы найперш «геаграфічны». На справу значэньня й вагі для філялягіі вывучэньня беларускае мовы Карскі глядзеў гэтак:

...беларуская народная мова, якая доўгі час разьвівалася ў забытым і забітым народзе безь літаратурнага апрацаваньня, дый перахоўвала гэтак у сабе, як народныя гаворкі наагул, шмат старызны, важнай для разуменьня дзеючых у мове законаў лінгвістычных і псыхалгічных, зьяўляюцца адным з важнейшых фактараў у вывучэньні рускай філялягіі. У гэтым выпадку роля беларускага нарэчча ў гісторыі рускае мовы наагул, аналягічная ролі летувіскае мовы (што таксама доўгі час заставалася безь літаратурнага апрацаваньня) у індаэўрапейскай філялягіі наагул... (Б., III, 3, 181).

Аб мэце, якую Карскі стаўляў сабе пры вывучэньні беларускае мовы, ён у 1911 г. у прадмове да 2-ога кнігі II тому «Беларусаў» пісаў гэтак:

...мэтаю аўтара было найперш сабраць па магчымасьці ў паўніні факты старога заходнярускага языка й сучасных беларускіх гаворак, раскласьці іх па адпаведных разьдзелах й параграфам дый у меру магчымасьці даць ім выясьненьне, адпаведнае ўсталяваўшыся ў навуцы рускае моваведы палядам. Шырокія абагульненьні, канчатковае выясьненьне гістарычных працэсаў у жыцьці рускіх моваў, як і дакладнае дый станаўкое ўстанаўленьне дачыненьняў беларускае мовы да расейскае й украінскае, па думцы аўтара, у гэтую пару яшчэ немагчымае, паколькі неабходна закончыць дэталнае распрацаваньне беларускае мовы й, апрача гэтага, трэба вычакць паявы працаў, што

ўсебакова разгледзяць моўны матар’ял расейскае й асабліва ўкраінскае мовы. Гіпатэзы, пабудаваныя тэарэтычна, дый апертыя на невялікі лік фактаў, часта прыпадковых, з часам могуць аказацца без гістарычнае пад сабою базы, і дзеля гэтага бязвартаснымі, тады як факты мовы ніколі ня згубяць свайго значэння (Б., II, 2, 7).

Вось з вышэй прыведзенымі паглядамі дый мэтамі Карскі й прыступіў у канцы XIX ст. да вывучаньня беларускае мовы. На выніках гэтага вывучаньня заважыў моцна й той факт, што Карскі па сваім характары як вучоны быў найперш руплівым зьбіральнікам і клясыфікатарам моўных зьяваў, а значна слабейшым навукоўцам—тэарэтыкам. Нейкіх важнейшых абагульненьняў—выснаваў Карскі не рабіў, ніякіх творчых гіпатэзаў ці тэорыяў не разбудоўваў. У паважнейшых моваведных пытаннях ён наагул ішоў за аўтарытэатамі іншых, пры тым не за адным, а за колькімі. Гэтак галоўным аўтарытэатам Карскага ў пытаннях фанэтыкі дый гісторыі мовы быў Шахматаў, у пытаннях марфалёгіі — Сабалеўскі, у галіне сынтаксысу — Патэбня.

Гэтая малая самастойнасьць Карскага ў навуковай яго дзейнасьці была прычынаю таго, што расейская навуковая школа побач небагое прыгатовы да навуковае працы, патрапіла навязаць Карскаму й некаторыя пагляды, гіпатэзы, канцэпцыі, якія ў ей тады акурат разбудоўваліся, а якія былі творанья ня столькі на аснове навуковага асэнсаваньня пазнаных моваведных фактаў, колькі з практычных меркаваньняў і патрабаваньняў расейскае вялікадзяржаўнае ідэалёгіі.

Гэтак было з пашыраным афіцыяльным расейскім паглядам, што беларуская мова наагул ня мова, а дыялект, «нарэчча», пры тым і як нарэчча

яно не самастойнае, а адно зь вялікарускіх. Гэтак было й з творанаю гіпатэзай г.зв. «прарускага моўнага адзінства» трох усходнеславянскіх моваў яшчэ ў гістарычную пару дый іх паўстаньня пазьней шляхам расшчапленьня на тры асобныя галіны «прарускае мовы». Гэтак было й з называньнем усходнеславянскіх моваў мовамі «рускімі» дый тарнаваньня да беларускага народу азначэньня «племя».

Пэўне–ж, гіпатэтычная пара «прарускага» ці «общерускага» моўнага адзінства яшчэ ў гістарычныя часы была расейскім афіцыйным кіруючым кругом імперыі так–жа пажаданая, палітычна выгадная й патрэбная, як і Карамзінаўская гістарычная канцэпцыя Кіеўска–Маскоўскае дзяржаўнае спадкаемнасьці й іх нацыянальнага адзінства. Вось гэтую «прарускую» гіпатэзу Карскі ня толькі прыняў за сваю, але намагаўся яе пашырыць на гістарычную пару разьвіцьця беларускае мовы.

Трэба прызнаць, што ў пару паявы Карскага як дасьледніка беларускае мовы, у другой палове XIX ст., і самыя пагляды расейскіх моваведаў на беларускую мову, на яе месца сярод іншых славянскіх моваў, на яе паходжаньне дый межы займае ёю прасторы былі вельмі няясныя, блытанья, супярэчныя. Гэта часткова вынікала й з таго, што й у справе падзелу ўсходнеславянскіх моваў дый іхных дыялектаў, а таксама іх паходжаньня, сярод тагачасных славістых–моваведаў ня было аніякое аднадумнасьці.

Гэтак, у часе пісаньня Карскім ягонае першае працы «Обзора звуков и форм белорусской речи», г.зн. у сярэдзіне 80–х гадоў мінулага стагодзьдзя, у пытаньні пра месца беларускае мовы сярод іншых усходнеславянскіх моваў дый дыялектаў, Карскі быў пастаўлены перад гэтакімі трыма рознымі дый супярэчнымі альтэрнатывамі:

1. Беларуская мова — гэта падмова гутаркі вялікарускай. Пагляд, якога трымаліся галоўна І.І. Сразнеўскі й А.А. Патэбня. Канкрэтна ўважалася, што беларуская мова была падмоваю паўдзённага вялікарускага дыялекту, дыялекту, які мае значны лік супольных асаблівасцяў зь беларускаю мовай.

2. Беларуская мова — гэта падмова гутаркі маларускай (украінскай). Пагляд Міклошыца ды Аганоўскага.

3. Беларуская мова — такая-ж самастойная, як і вялікаруска дый маларуская. Становішча М. Надзеждзіна ды М. Максімовіча. Надзеждзін уважаў, што спачатку наагул былі толькі дзьве ўсходнеславянскія мовы: беларуская, ці балтыйская, і маларуская, ці пантыйская. Мова-ж расейская — вялікаруска — гэта ўжо навейшы твор, што паўстаў зь дзвёх папярэдніх шляхам скрыжаваньня на новакалянізаваных прасторах. Прытым, паўдзённавялікарускі дыялект паўстаў галоўна на аснове беларускай, а паўночнавялікарускі на аснове маларускай. Гэтая г.зв. пантыйска-балтыйская тэорыя нядаўнага паўстаньня вялікарускіх дыялектаў, апублікаваная Надзеждзіным у пачатку 40-х гадоў мінулага стагодзьдзя, у сваю пару сярод расейскіх моваведаў выклікала жывую дыскусію. (Nadeždin M. Mundarten der russischen Sprache // Jahrbucher der Literatur. Wien, 1841).

Паостаўлены перад гэтым моўным разнабоям на самых пачатках свае навуковае кар’еры Карскі ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» заяўляе, што ён ня прыхіляецца да ніводнага з гэтых паглядаў. За сваё становішча ён затое прыймае чацьвертую канцэпцыю, высказаную П. Жыцецкім, якая кажа, што беларуская мова — вялікарускі дыялект, але дыялект незалежны, раўна-

важны. Як бачым, становішча гэтае — гэта толькі мадыфікацыя першага пагляду. У ім толькі націск кладзецца на самастойнасьць дый раўнапраўнасьць беларускае гутаркі сярод вялікарускіх дыялектаў.

Сваё становішча ў гэтым пытаньні Карскі 8 гадоў пазьней паўтарыў яшчэ раз у тэзах да свайго магістэрскага дыспуту на Варшаўскім унівэрсытэце 24 кастрычніка 1893 г. Пяць тэзаў гэтага дыспуту, што тычыліся беларускае мовы, з усіх 9—ці, мелі гэткую фармулёўку (Б., I, 424):

4. Беларускае мова, гэта адно зь вялікарускіх нарэччаў, раўнасьлінае паўночнавялікарускіму й паўдзённавялікарускіму.

6. Паасобныя асаблівасьці сучаснага беларускага нарэчча часта паяўляюцца з XIII ст., наогул—жа яны не маладзейшыя за XV ст.

7. Літаратурная мова старых заходнярускіх памятак апрача стыхіі беларускай мае ў сабе яшчэ элемэнты царкоўнаславянскае й польскае мовы, а таксама маларускага нарэчча.

8. ...можна сказаць, што чужыя ўплывы ў заходняруускай мове выявіліся галоўна на лексычным складзе, і толькі ў вельмі нязначнай ступені на гуках і формах.

9. Асаблівасьці жывое беларускае мовы разьвіліся, праўдападобна, самастойна, без пасярэдніцтва суседзяў.

Хоць Карскі сваё цвёрджаньне аб тым, што «беларускае мова гэта адно зь вялікарускіх нарэччаў», паўтарыў у пачатках свае навуковае дзейнасьці найменш двойчы, у «Обзоре звуков и форм белорусской речи» падчас магістэрскага экзамену, дык, як адмеціў гэта ў 1916 г. Шахматаў, «цвёрджаньне гэтае не знайшло сабе разьвіцьця ў далейшых працах аўтара». І запраўды, тэзы гэтае Карскі ў сваей пазьнейшай навуковай працы над беларускаю мовай ніколі не абгрунтоўваў, не разьвіваў, не даводзіў.

З усім наадварот. З паасобных выказванняў Карскага відавочна, што эвалюцыя ягоных паглядаў на месца беларускае мовы сярод моваў усходнеславянскіх, ішло ў іншым кірунку. Ужо ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» з 1885 году, атакуючы пагляд, што мова беларуская — падмова іншых, Карскі з усім сваім маладому філіялёгу імпэтам накідаеца на цвёрджаньне, што беларуская гутарка — падмова паўдзёнавялікарускай. Між іншым, ён кажа: «...падобнасьць беларускага нарэчча з паўдзёнавялікарускім... давядзецца тлумачыць перайманьнем, толькі пераймалі не беларусы ў паўдзённых вялікарусаў, а якраз наадварот. Так што лепш было—б казаць — не беларусы галіна паўдзёнавялікарусаў, а наадварот...» (156). І на гэта Карскі дае далей пераконваючыя довады. А дзеля гэтага (158): «...беларускае нарэчча павінна ўважацца за самастойнае: спалучэньне яго характэрных асаблівасьцяў не паўтараецца ні ў воднай славянскай мове...»

Гэтае цвёрджаньне Карскага, хоць яно й мела служыць абароне тэзы пра самастойнасьць беларускае мовы ўсяго як дыялекту, аднак—жа ў сваёй фармулёўцы «спалучэньне характэрных асаблівасьцяў» беларускае гутаркі «не паўтараецца ні ў воднай славянскай мове», гучыць яно скарэй як маніфэст поўнае самастойнасьці й раўнавартасьці беларускае мовы ў сям'і іншых славянскіх. Гэта напэўна было й адной з прычынаў таго, што, як сам Карскі сьветчыць у «Беларусах», ягоная «дысэртацыя была вельмі прыхільна сустрэтая беларускімі навукоўцамі й студыюючай моладзю» (Б., III, 3, 153).

Існавала ў першай навуковай працы Карскага й другая, кардынальная вагі, нутраная супярэчнасьць. Хоць, адваяваўшы ў «Обзоре звуков и

форм беларускай рэчы» беларускай мове «раўнасільную» пазыцыю, Карскі фармальна пакідаў яе ўсёж яшчэ ў рамках вялікарускіх дыялектаў, дык фактычна, сьведама ці не, але сваёй аргументацыяй ён разбураў самую лягічную базу для лучэння беларускае мовы зь вялікарускою наагул. Каб аб гэтым пераканацца, трэба звярнуць увагу на тое, што ўсе цвёрджанні аб прыналежнасці беларускае мовы да вялікарускіх дыялектаў апіраліся на ведамым факце існавання значнага ліку супольных асаблівасцяў у гутарках беларускіх і паўдзённавялікарускіх. Аб супольнасьці беларускае мовы з паўночнавялікарускім *окаючым* дыялектам ніхто звычайна й ня думаў. Карскі, разьбіваючы сваімі аргументамі ўсякую залежнасць і паходжаньне беларускае мовы ад паўдзённавялікарускага дыялекту нішто жывы гэтым і адзіную падставу для цвёрджання аб прыналежнасці беларускае мовы да сям’і вялікарускіх гаворак наагул, і гэтым самым фактычна падмураўваў пагляд Надзеждзіна дый Максімовіча аб поўнай самастойнасьці беларускае мовы.

Хоць у сваёй далейшай навуковай дзейнасьці Карскі не разьвівае, ані фармальна не адклікае свае магістэрскае тэзы: беларуская гутарка — адзін з раўнасільных дыялектаў гутаркі вялікарускай, аднак—жа практычна пазьней ён пачынае трактаваць яе як мову цалкам роўную вялікарускай і ўкраінскай гутаркам, хоць — не расейскай літаратурнай мове, якую ён уважаў за супольны здабытак усіх трох усходнеславянскіх моваў, якая дзеля гэтага, паводле Карскага, й павінна заставацца ў ролі супольнае «вышэйшае» літаратурнай мовы для ўсіх трох славянскіх народаў.

Выглядае, што Карскі найперш, і даволі рана, заўважыў, што ў ягоную схему: беларуская мова —

вялікаруускае нарэчча, — ніяк не даецца ўкласьці старую беларускую літаратурную мову, як мову высака ў сваю пару разьвітую, мову шырокага дзяржаўнага ўжытку ў ВКЛ, і ні ў якім выпадку не «нарэчча» наогул. Ужо ў сваім рэфэраце да Віленскага Археалягічнага Зьезду 1893 г. аб старой беларускай літаратурнай мове Карскі пісаў:

Старое заходняруускае нарэчча, будучы моваю вуснага карыстаньня адукаванага тагачаснага грамадзянства, увесь час апіралася на мову простага народу мясцовага беларускага племені. У выніку гэтага, дзеля наяўнасьці ў ім элемэнтаў беларускае мовы, і называць яго трэба *беларускім языком*, дадаючы хіба для адрозьненьня ад сучаснага беларускага нарэчча назву старога.

Аднак—жа 25 гадоў пазьней, у кніжцы «Белорусская речь» з 1918 г., беларускую сучасную мову Карскі, прынамсі ў яе паходжаньні, лучыць яшчэ з дыялектамі вялікаруускімі. На гэта зарэагаваў тады востра Язэп Лёсік у «Вольнай Беларусі» (№ 29, 1918 г.) словамі: «...чытаючы глядзіць на беларускую мову, як падмову маскоўскага языка... Ён яшчэ да гэтага часу разглядае беларускую мову, як некага блуднага сына, адшчапенца, каторы доўгі час бадзяўся па чужыне й папсаваў сваю мову».

Словы гэтыя моцна задзелі Карскага. У апошняй кнізе сваіх «Беларусаў» ён пагляды Я. Лёсіка й падобныя ўважае за «ня вытрымваючыя ніякую філялягічную крытыку». Аб самой—жа заўвазе Лёсіка ён адзваецца: «Слова „рускі́й язык” у яго раўнасільна з „московскі́й”; у беларускім нарэччы яму хацелась—бы бачыць ледзь не раданачальніка ўсіх рускіх языкоў».

Пад уплывам крытыкі Лёсіка ці не, але калі праз год Карскі чытаў у Вільні рэфэрат аб беларускай мове для слухачоў беларускіх настаўніцкіх

курсаў, выказаў ён аб беларускай мове ў іншы ўжо спосаб, як у сваіх публікацыях. Пра гэты рэфэрат віленская беларуская «Крыніца» з 7 верасня 1919 г. № 3 памясьціла гэткую зацемку:

2 верасня, у беларускай гімназіі, прафэсар Карскі прачытаў лекцыю аб беларускай мове. Лекцыю закончыў вывадамі, што мова наша — ня гутарка якая, але мова так як і ўсе іншыя, што дзеля гэтага яна мае зусім роўнае права між суседнімі й далёкімі мовамі. Лекцыя была прадусім назначана для беларускіх вучыццельў-курсантаў, апрача гэтых, было многа гасьцей.

Пяць гадоў пазьней, у 1924 г., выходзіць кніжка Карскага «Русская диалектология». У ей (на бачыне 83) Карскі падчыркае ўжо арыгінальнасьць «гістарычна ўжо даўно склаўшагася» арганізму беларускае мовы. Зь вялікарускімі дыялектамі ён яе ўжо зусім, і па паходжаньні, ня лучыць. Але азначэньне «нарэчча» да беларускае мовы й далей захоўвае, у адваротнасьць сказанаму перад беларускімі настаўнікамі на рэфэраце ў Вільні. «Нарэччам» называе беларускую мову Карскі й раней, у 1922 годзе, у апошняй кнізе «Беларусаў». Толькі на колькі гадоў перад сваею сьмерцю, прыблізна ад 1928 году, Карскі пераходзіць у канцы ад «нарэчча» дый «племя» да тэрміналегіі «беларуская мова», «беларускі народ».

Дык толькі тады завяршылася вельмі павольная, як бачым, эвалюцыя паглядаў Карскага ў справе самастойнасьці беларускае мовы.

Дый у канцы XIX ст. расейскія моваведы ня толькі намагаліся ахапіць у абсяг мовы расейскую *сучасную* беларускую мову. Ішла праца й над тым, каб давесьці адзінства беларускае й украінскае мовы з расейскаю й у даўнейшую гістарычную й дагістарычную пару. Для гэтай мэты тво-

рыцца адмысловая гіпатэза пра існаванне супольнае некалі г. зв. «прарускае» мовы, зь якое пазьней мелі паўстаць, шляхам яе расшчаплення, тры сяньянішнія ўсходнеславянскія мовы.

Карскі, калі ў 1885 г. пісаў свой «Обзор звуков и форм белорусской речи», беларускія моўныя асаблівасці выводзіў ён яшчэ толькі з праславянскае мовы. Гіпатэза аб прарускай мове тады расейскімі моваведамі яшчэ ня была сканструяваная. Але пазьней гіпатэтычную «прарускую» моўную супольнасьць Карскі прымае за навуковы канон і, апісваючы зьявы беларускае мовы ў сваіх «Беларусах», ён ужо намагаецца выводзіць іх з гіпатэтычных «прарускіх» гукаў і формаў. (РФВ, №2, 1914, бач. 638). Гэтае «прарускае» гіпатэзы Карскі трымаецца бадай да канца свайго жыцця, арыентуючы на яе свае працы. Ведамая рэч, што падобныя гіпатэтычныя моўныя супольнасьці ў дагістарычную пару дапускаліся спачатку моваведамі для заходніх дый паўдзённых славянскіх моваў. Дый хутка яны тамка былі адкінутыя, паколькі ім супярэчылі існуючыя факты мовы.

Карскі, прыняўшы гіпатэзу даўнейшай «обшерусской» моўнай супольнасьці для трох усходнеславянскіх моваў, разам стаў і на становішчы, што супольнасьць гэтая мусіла існаваць яшчэ ў гістарычную пару. Паводле яго, толькі ад нейкага XIII стагодзьдзя пачалося выдзяленьне паасобных усходнеславянскіх моваў. З гэтага быў роблены й выснаў, што й зараджэньне беларускіх моўных асаблівасцяў дый паўстаньне беларускае мовы трэба аднесці на час ранейшы XIII ст.

Выдатны расейскі мовавед і сучаснік Карскага, Шахматаў, які й сам трымаўся прарускае гіпатэзы, аднак-жа ўжо ў 1894 годзе пісаў: «Гісто-

рык застае рускае племя жывучае ўжо далёка ня супольным жыцццём на ўсім ім занятым прасторы: «общерусская» эпоха гэкім чынам гісторыку недаступная». З гэтых словаў бачым, што Шахматаў усьведамляў сабе добра, што месца для «прарускай» гіпатэтычнай мовы ў гістарычную пару няма. Калі яна наагул існавала, дык магла існаваць толькі ў часы дагістарычныя. Гісторыя—ж на прасторах усходняе Эўропы застае ўжо жывыя гаворкі трох усходнеславянскіх моваў з развітымі ў іх у сваёй аснове галоўнымі характэрнымі асаблівасцямі. Праруская—ж супольнасьць — чыста тэарэтычная канцэпцыя, на пацьвярджэньне якое *гісторыя* нам фактаў не дае.

І хоць гэтыя сьцьверджаньні Шахматава, друкаваньня ў РФВ, Карскі напэўна чытаў, у сваёй працы над беларускаю мовай ён выходзіў спачатку аднакжа зь іншага пагляду, а пайменна, што «праруская» пара — зьява даволі позная, што гэта *факт гістарычны*. Сваёй «прарускай парь» Карскі намагаўся рабіць месца й у гісторыі беларускае мовы. Дзеля гэтага пару зараджэньня й сфармаваньня беларускіх моўных асаблівасьцяў Карскі стараўся адсоўваць як мага на пазьнейшую пару — на XIII ст., а нават і на XIV. У выніку тэндэнцыі даводзіць на прыкладзе беларускае мовы гістарычнае яшчэ існаваньне «прарускага адзінства», Карскі пападае ня раз у яўную супярэчнасьць з моўнымі фактамі.

З факту, прыкладам, што памятак пісьменнасьці ў Беларусі з XI—XII ст. вельмі мала, а дзеля гэтага аб беларускіх асаблівасьцях мовы гэтае пары маем ня шмат вестак, Карскі адразу робе выснаў, што беларускіх асаблівасьцяў моўных тады й ня было, або што яны былі яшчэ толькі ў зачатках, дый што гэта й была «общерусская» пара. У дадзеным выпадку Карскі нейк забываецца пра тое, што бела-

рускія моўныя асаблівасці ў памятках пісаных традыцыйным, перанятым з царкоўнаславянскае мовы, правапісам маглі толькі з трудам адбівацца ў іх нагул, асабліва ў добра адукаванага пісца.

Сам Карскі прызнае, што аканьне ці дзеканьне ў кнігах Скарыны, або ў Статуце ВКЛ, цяжка знайсці дзеля той простае прычыны, што гэтыя друкі праходзілі праз рукі высокаадукаваных выдаўцоў. Дый ён пра гэта адразу забываецца, калі падыходзіць да разгляду памятак беларускае пісьменнасці, прыкладам, з XII ст.

З рэдкага выступання аканьня ці іншых беларускіх моўных асаблівасцяў у той ці іншай старой беларускай памятцы пісьменнасці цвёрдзіць, што іх тады й зусім ня было, ці былі яны яшчэ толькі ў зачатках — дапушчэнне вельмі памылковае. Пры гэтым падыходзе лёгка можна было б даводзіць, што аканьня, прыкладам, ня мае й сучасная літаратурная расейская мова, паколькі ў расейскім друку, дзеля прынятага правапісу, аканьня гэтага ня выдаць. Ведамы таксама факт, што зьбіральнікі беларускага фальклёру канца XIX ст., якія запісы рабілі расейскім правапісам, у сваіх запісах зусім не перадавалі ні беларускага аканьня-яканьня, ні дзеканьня-цеканьня, ні шмат іншых фанэтычных асаблівасцяў. Гэтак быў выдадзены ў 1780 г. й ведамы Насовічаў слоўнік. Абапіраючыся на гэтка, вось, запісы можна было—б цвёрдзіць, што беларусы й у канцы XIX ст. ня акалі, ня дэкалі, а перажывалі яшчэ шчаслівую «общерусскую» эпоху расейскіх моваведаў.

Факт сяння бясспрэчна ўстаноўлены, што калі ў Статуце ВКЛ, у Скарынавых друках, ці і значна ранейшых пісьменных беларускіх памятках веку XIV, XIII дый і даўнейшых, сустракаем словы напісаныя ‘вода’, ‘день’, дык беларускія прашчурны іх і

тады чыгалі ‘вада’, ‘дзень’, бо нашыя прадзеды ў туую пару акалі хіба ня горш за нас. На гэта існуюць тысячы дый пэўных довадаў хоць–бы й у памятках пісаных менш у пісьме навятаранымі асобамі, як Скарына ці выдаўцы Статуту. Хоць дакладная беларуская вымова гэнай пары нам сяньня ў сваіх драбніцах й ня ведамая, але, як правіла, можна прыняць, што сяньняшня беларуская вымова куды бліжэйшая тагачаснай, чым сучасны беларускі правапіс правапісу старое беларускае літаратурнае мовы.

Воць, хоць усе гэтыя факты Карскі як мовавед, што дакладна вывучаў старую беларускую мову, ведаў, дык усё–ж пад уплывам прынятае згары канцэпцыі паяву беларускіх моўных асаблівасьцяў ён намагаўся абмежыць у часе, каб і ў гісторыі беларускае мовы даць месца дыхнуць і сваей «прарускай супольнасьці». Цьвердзіць ён, прыкладам, што «сучаснае беларускае аканьне развілося каля XIV ст.», хоць яно выразна выступае ў надпісе на крыжы сьв. Аффрасіні Полацкае з 1161 г., г. зн. у сярэдзіне XII ст., не гаворачы ўжо аб недатаваным Супрасьльскім рукапісе з XII ст. У супярэчнасьць сваім–жа цьверджаньням Карскі ў I томе «Беларусаў» мусіў прызнаць факт існаваньня ў беларускай мове гуку [h] найпазьней ужо ў X ст., хоць быў ён у ёй напэўна і яшчэ значна раней.

Летувіскі мовавед К.Буга ў 1924 г. апублікаваў працу «Летувіска–беларускія дачыненні й іхні час» (*Die litauisch–weissrussischen Beziehungen und ihr Alter // Zeitschrift für Slavische Philologie. Leipzig, 1924, бач. 26—55*). У гэтай працы дадзена шмат прыкладаў аб перайманьні беларускіх фанэтычных і марфалгічных асаблівасьцяў у летувіскую мову разам з запазычанымі беларускімі словамі яшчэ з дагістарычнае пары. У сваей рэцэнзыі на гэту пра-

цу Карскі піша: «Праца вельмі цікавая... Дарма толькі беларуская эпоха пачынаецца ледзь не з праславянскай. Запраўдныя беларускія асаблівасці наўрад ці можна бачыць раней XIII ст.» (ИОРЯС, Т. XXIX. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области, бач. 5). На гэтых сваіх сумлівах Карскі аднак—жа й затрымліваецца. Ніякіх канкрэтных довадаў няправільнасці пададзеных Бугаю прыкладаў, фактаў і ягоных выснаваў, апертых на іх, Карскі не падае.

Карскі сударагава трымаўся прарускае гіпатэзы дый намагаўся даводзіць, што беларуская мова была ў ей яшчэ й у XII ст., і ў сярэдзіне дваццатых гадоў, тады, калі іншыя расейскія моваведы яе ўжо пакідалі, адкідалі, а найменш час яе адсоўвалі ў дагістарычную пару. Шахматаў тымчасам пасьпеў ужо дайсьці да выснаваў, што сучасныя ўсходнеславянскія мовы паўсталі зусім ня шляхам расшчаплення на тры гіпатэтычнае прарускія мовы, а наадварот, шляхам аб'яднання ў паасобныя групы тых дыалектных гавораў, што існавалі на прасторах усходняе Эўропы яшчэ з дагістарычнае пары.

Пад уплывам, відаць, такіх паглядаў Шахматава позна, але пераглянуў на канец у гэтым пытанні свае пагляды й Карскі. У працы з 1924 г. «Русская диалектология» ён ужо не гавора, што беларуская мова адшчапілася ад прарускае, але кажа, што беларуская гутарка склалася паступова з мовы тых даўных плямёнаў, якія ляглі ў аснову беларускае народнасці, пайменна: «дрыгавічы, радзімічы, полацкія і смаленскія крывічы, якія ізноў—жа асымілявалі сабе мясцамі севяранаў вяцічаў і нават некаторыя балцкія плямёны» (бач. 81).

Але й зрабіўшы такое сьцьверджаньне дый падчыркнуўшы ў той—жа сваёй «Русской диалек-

тологий» арыгінальнасьць «гістарычна ўжо даўно склаўшагася» арганізму беларускае мовы, Карскі ў той-жа працы мову гэтую ўсё яшчэ мянуе тэрмінамі «нарэчча», а ня мовы. Толькі яшчэ чатыры гады пазьней Карскі пераходзіць у канцы да тэрміналёгіі «мова» заміж «нарэчча».

Чаму ён трымаўся доўга «нарэчча», з гэтага тлумачыўся Карскі ў 1928 г. у праскай «Славіі», калі рэцэнзаваў апублікаваньня тымчасам Інбелкульт у Менску «Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й азбукі». Адпаведныя заўвагі Карскага ў рэцэнзы былі выкліканыя памешчаным у «Працах» рэфэратам Некрашэвіча «Сучасны стан вывучэньня беларускае мовы», што быў чытаны на Акадэмічнай канфэрэнцыі. У рэфэраце гаварылася:

Карскі сваімі грунтоўнымі й усебаковымі працамі па дасьледаваньню беларускае мовы робіць цэлую эпоху ў справе вывучэньня беларускае мовы. Дзякуючы яго капітальным працам, беларуская мова высьвятляецца як мова самастойнага значэньня, што жыве па сваіх асобных моўных законах і па свайму значэньню роўна вялікарускай і ўкраінскай мовам. Праўда, у сваіх працах акад. Е. Карскі яшчэ не перастае называць беларускую мову «нарэччам рускага языка»... (Бач. 48).

На гэта Карскі, відавочна крануты пахвалою Некрашэвіча ня менш, як ягоным дакорам, піша ў «Славіі»:

Даклад Некрашэвіча заўвагаў ня выклікае. Хіба толькі належыць успакоіць дакладчыка, што «нарэчча» тарнаванае да беларускае мовы мае такое-ж значэньне, як і ў сваім тарнаваньні да вялікарускае, г. зн. яно абазначае, што гэтыя абодва нарэччы пагомкі аднаго (*хоць бы і фікцыйнага*) прарускага языка, як гэты апошні разам з другімі славянскімі мовамі быў нарэччам праславянскае мовы. Палітычнага значэньня

гэты тэрмін мець ня можа, паколькі цяпер, як і ў далёкім мінулым, беларуская мова зьяўляецца літаратурным языком, здольным выражаць разумовыя, духовыя й палітычныя патрэбы народу.

Гэтае тлумачэньне Карскага цікавае з колькі гледзішчаў: і сваім мала пераконваючым паясьненьнем, чаму беларуская мова ў яго «нарэчча», і прызнаньнем усяе фікцыйнасьці гіпатэтычнага «прарускага языка», і пагадненьнем з пазыцыяй беларускае мовы як раўнапраўнага літаратурнага языка, «здольнага выражаць... патрэбы народу» цяпер і ў мінулым, што Карскі яшчэ ў апошняй кнізе сваіх «Беларусаў» у 1922 г. сучаснай беларускай мове адмаўляў. У сваёй істоце гэтае «ўспакаеньне» Некрашэвіча Карскім — яўнае прызнаньне памылковасьці ўсіх сваіх аснаўных папярэдніх навуковых канцэпцыяў, дый грунтоўная пераарыентацыя ў ключавых сваіх паглядах аб беларускай мове.

У тым-жа артыкуле Карскі падае свае думкі й у справе прапанаваных на канфэрэнцыі зьменаў правапісу дый абэцэды, дый наогул у справах тамка закрунутых. Як ня раз раней, Карскі і цяпер выказаўся супроць лацініцы ў беларускім пісьме, супроць назоваў ‘кывіч’, ‘кывіцкі’, супроць мяккага ‘ль’ у правапісным перадаваньні чужых словаў (філалогія, а не філялёгія).

Пры гэтай нагодзе Карскі паўтарыў яшчэ раз і свой пагляд, што «ўмеркаваная акаючая мова... больш мэлядзійная за моцна акаючую», хоць побач, на дзіва, ён за поўнае аканьне ў правапісе чужых словаў, гэта значыць за пісаньне ‘геаграфія’, ‘этнаграфія’, ‘канфэрэнцыя’, а не ‘географія’, ‘этнографія’, ‘конфэрэнцыя’.

Толькі ад гэтае пары, у колькі сваіх апошніх друкаваных працах, Карскі закідае ўжо ўжывань-

не ранейшае свае тэрміналогіі ‘беларускае нарэчча’, ‘беларускае племя’, ‘рускія мовы’, ‘заходня-руская мова’, дый пераходзіць да тарнаваньня тэрміналогіі ‘беларуская мова’, ‘беларускі народ’, ‘усходнеславянскія мовы’.

Трэба адмеціць, у характары Карскага было ўжо, што прызнавацца да памылковасьці сваіх ранейшых паглядаў ён ня любіў, з гэтым ён ніколі не сьпяшаўся. Фармальна ён часта трымаўся сваіх старых дапушчэньняў гадамі й пасья таго, як поступ навуковага дасьледаваньня іх даўно і яўна ўжо адкінуў. Падобна было, між іншым, і з зарысаванымі Карскім межамі беларускага этнаграфічнага, а дакладней — моўнага прастору.

Першы раз Карскі апублікаваў сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені» ў 1903 г. Уражае ў ей тое, што хоць яна была апрацаваная й моваведам, аднак-жа можныя межы на ей дзіўна моцна супадалі з падобнымі-ж межамі, вытычанымі гадоў 30 перад тым зусім ня моваведам, афіцэрам расейскага генэральнага штабу Рыттыхам. Карта Карскага ад карты Рыттыха, апублікаванай у 1875 г., розніцца паважней толькі тым, што Карскі ў беларускі этнаграфічны прастор ня ўлучае Сувальшчыны, хоць у Рыттыха яна беларускімі межамі ахопленая, творачы гэтак памост зь Беларусі ў Усходнюю Прусію. Усе-ж іншыя межы, праведзеныя Карскім, блізу цалком супадаюць зь межамі Рыттыха. Заходняе Палесьсе-Берасьцейшчына дый Піншчына — на абедзьвюх картах застаюцца па-за межамі беларускага этнаграфічнага прастору. З факту гэтага трэба зрабіць дапушчэньне, што пры праводжаньні сваіх межаў Карскі апіраўся моцна на гатовую ўжо існуючую карту Рыттыха.

Дзівіцца мо' гэтаму шмат і ня трэба. Прастор беларускае мовы ня гэткі малы й вызначыць належна яго межы аднаму чалавеку, нават і моваведду, заданьне нялёгкае. Тым больш, што межы гэтыя на паўдні, усходзе дый паўночным усходзе вельмі нявыразныя дзеля існаваньня г. зв. пераходных моўных палосаў між гаворкамі беларускімі дый расейскімі й украінскімі. А ў пару ўкладаньня карты Карскім дыялекталёгія дый лінгвістычная геаграфія на прасторах усходняе Эўропы былі яшчэ толькі ў зачатках свайго разьвіцьця.

Калі гадоў дзесяць пазьней Маскоўская Дыялекталягічная Камісія ў складзе М.М. Дурнаво, М.М. Сакалова і Д.М. Ушакова правяла дакладнейшае дыялекталягічнае вывучэньне памежных беларуска–расейскіх прастораў, дык яна й выявіла шырокія палосы г. зв. пераходных беларуска–расейскіх гаворак, якія ў існасьці былі прасторамі беларускае моўнае асновы з пазьнейшымі расейскімі наслаеннямі. Маскоўская Дыялекталягічная Камісія пераходныя прасторы на ўсходзе й поўначы адзначыла, дый межы беларускае мовы, у прыраўнаньні да межаў Карскага, значна тамка пашырыла. Хоць падобных дасьледаваньняў на паўдні, на беларуска–ўкраінскім моўным памежжы МДК й не праводзіла, але зь яе працаў на ўсходзе й поўначы, па аналёгіі, вынікала, што падобнае палажэньне маем і на паўдні; у першую чаргу на абшарах заходняга Палесься, якое Карскі таксама не абыймеў у беларускія моўныя межы.

Вынікі свае працы з адпаведнаю картаю МДК апублікавала ў 1915 г. Яна Карскаму была ведамая, ён яе рэцэнзаваў у сваім РФВ. І ўсё–ж, выдаючы сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені» колькі разоў нанова ў гадох 1917—1920, вынікі ды-

ялектаграфічных досьледаў МДК Карскі ігнаруе, межы на сваей карце зьмяняе толькі ў драбніцах. Пры тым трэба адцеміць, што сам Карскі беларускасьць этнічную, калі ня моўную, «пераходных» прастораў добра сабе ўсьведамляў. Яшчэ ў 1902 г. у сваім артыкуле «К вопросу об этнографической карте белорусского племени» ён пісаў:

тыя жыхары калускага й арлоўскага Палесься, каторыя гавораць паўдзённавялікарускаю гаворкаю, аднесеныя да паўдзённавялікарусаў, хоць іхныя продкі бяз сумліву былі беларусамі. («К вопросу об этнографической карте белорусского племени». ИОРЯС. 1902. Т. VII. Кн. 3. Бач. 219).

Дык межы Карскага на ягонай «Этнаграфічнай карце беларускага племени» не адказвалі ў запраўднасьці ані «этнаграфічнаму», г.зн. этнічнаму, ані моўнаму стану. Падобна было й з дыялектычнаю картаю Карскага, што была памешчаная ў I-м томе «Беларусаў». Азначыць дакладней беларускія дыялекты дый іхнія межы Карскаму таксама не ўдалося. Абумоўлена гэта было ў вялікай меры фактам слабога разьвіцьця тады беларускае дыялектаграфіі.

Цікава адцеміць, што папярэднік Карскага ў навуковай працы над беларускаю мапаю, Недзяшоў, у сваей працы «Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров» з 1884 г. мову Пскоўшчыны залічаў да беларускіх гаворак, значыцца, як паказалі пазьнейшыя досьледы МДК дый іншых расейскіх моваведаў, азначаў моўны беларускі прастор на поўначы правільней за Карскага. БНР карты Карскага ня прызнала за правільныя.

На заканчэньне трэба адцеміць слабы бок Карскага як моваведа й дзеля нязнаньня ім балцкіх моваў. Сярод моваведаў існуе пагаворка, што калі

хочаш грунтоўна вывучыць мову дадзенага народу, дык найперш пазнай добра мову яго суседзяў, бо суседнія мовы заўсёды ўздзейнічаюць адна на другую, і, ведаючы іх, можна выкрыць уплывы суседняе мовы й гэтак выясьніць некаторыя моўныя зьявы, якія інакш заставаліся—б незразумелымі.

Суседнія беларускай славянскія мовы Карскі, ведама, знаў, але моваў балцкіх, як і ўсе нашыя дасюлешнія моваведы, на жаль ня ведаў. У выніку ягоныя публікацыі аб беларуска-балцкіх моўных дачыненнях і ўзаемнаўпльвах з навуковага гледзішча не даюць нічога свайго арыгінальнага. Гэта ссумаваньне толькі й паўтарэньне фактаў падземных дый пададзеных іншымі моваведамі — Брукнэрам, Карловічам, Развадоўскім, Герулісам, Бугаю. Дзеля гэтага й важнейшыя адкрыцьці ў галіне беларуска-балцкіх моўных сузалежнасьцяў парабілі іншыя, той-жа Развадоўскі, Буга, а нават — француз Вайлян, які даў важнае навуковае выясьненьне, якое робе няістотным штучна канструяваную Шахматавым тэорыю, якая намагалася давесці расейскае паходжаньне беларускага аканьня.

2. Пагляды Карскага ў галіне літаратуры

Беларускаю літаратураю Карскі мусіў цікавіцца ў тракце свайго вывучэньня беларускае мовы, паколькі ў памятніках пісьменнасьці, літаратурных творах дый народным творстве найлепш і адбіваецца мова дадзенага народу. У выніку паўстаў III том «Беларусаў», адведзены нарысу гісторыі беларускае літаратуры, нарыс, які па сваей апісвай дэталнасьці, па шырынi прыцягнутай літаратуры, дый самымі ўжо сваімі памерамі, і сяньня ня мае сабе роўных. Тры кнігі III тому «Бе-

ларусаў» складаюць разам каля 1300 бачынаў друку, з чаго на агляд народнага творства прыпадае 500 бачынаў, а больш 700 прыдзелена гісторыі старой і новай літаратуры. Усе існуючыя сяньня нарысы гісторыі беларускае літаратуры іншых аўтараў маюць значна сьціплейшыя памеры, ня гэтак шырока абাপертыя на літаратуру прадмету, пісаньня наагул больш школьна, менш акадэмічна. Але нягледзячы на свае памеры і нават *некаторую* акадэмічнасьць, гісторыя беларускай літаратуры Карскага мае абмежаваную навуковую вартасьць. Хоць і акадэмічна, але бібліяграфічная.

Сам Карскі аб мэтах свайго нарысу гісторыі навейшае беларускае літаратуры выказаўся гэтак:

У працы меў на ўвесе найперш зарэгістраваць паэтычны матар’ял з мэтаю зазнаямленьня зь ім чытача... крытычная—ж ацэна... з мастацкага боку, умовы творства... якасьці таленту... адбіцьцё запраўднасьці й лятучыні аб будучыні... Усё гэта павінны зрабіць далейшыя гісторыкі беларускай літаратуры й культуры (Б., III, 3, VIII).

З словаў гэтых бачна, што сам Карскі свой нарыс новае беларускае літаратуры за дасканальны не ўважаў, а лічыў больш за «рэгістрацыю паэтычнага матар’ялу». Пры тым Карскі быў усё—ж найперш моваведам, дзеля гэтага й пры разглядзе твораў пісьменнасьці ён заўсёды значную ўвагу зьвяртае на іх мову. Літаратурны—ж разгляд Карскага даволі павярхоўны, шаблённы. Складаецца ён звычайна зь пераданьня зьместу твору, яго ідэйнае ці дыдактычнае накіраванасьці. Часам дадаецца колькі заўвагаў пра спосаб вершаваньня ці мастацкія прыкметы твору. Пры тым крытэры літаратурнае ацэны ў Карскага й на сваю пару часта даволі прымітыўныя, а ня раз і наагул не літаратурныя.

Гэтак, аб Чаротавай паэме «Босыя на вогнішчы» Карскі робе такую заўвагу: «А дзе-ж выяўленьне ідэальнага жыцця, неабходнай прыналежнасці ўсякае паэзіі?...» — з чаго выглядае, што бяз гэтага «выяўленьня» паэзія для Карскага не паэзія. Падобных выказванняў сустракаем у Карскага і больш. Карскі таксама бадай да канца свайго жыцця не пазнаў і не прызнаў мастацкае функцыі асонансаў у рыфмаваньні вершаў. Рыфмаваньне асонансамі ён уважаў за хіб вершаваньня. Гэтак, аб Купале ён піша: «Ёсьць выпадкі, у якіх у запраўднасьці няма рыфмаў, а ёсьцека толькі асонансы, прыём, які ў нашым вершаваньні наўрад ці можа быць тарнаваньня». Тое-ж упікае ён і Коласу: «верш наогул правільны, хоць часам і з асонансамі». Ускідае тое самае Карскі й Бядулі: «трэба пашкадаваць, што ў яго часта заміж рыфмаў асонансы».

Тую самую думку Карскі паўтарае і ў сваім лісьце з 16 студзеня 1922 году да Купалы, калі, хвалячы ягоны «прекрасный» перасьпеў «Слова аб палку Ігаравым», ён усё-ж ня вытрываў, каб не зачапіць Купалавыя тамка асонансы: «Мне здаецца толькі, што дарма Вы высьцерагаецца нерыфмаваных вершаў. Калі-б Вы іх не баяліся, не давлялося-б зьвяртацца Вам да асонансаў (сугуччаў)». З гэтае заўвагі бачна, што для Карскага мастацка лепшым быў ужо верш белы, чым верш рыфмаваны асонансамі. Ім ён катэгарычна адмаўляў месца ў рыфмаваньні, уважаючы, што тарнаваньне іх — азнака таго, што паэта ня здолеў знайсці адпаведнай рыфмы, а значыцца — слабы паэта.

Падае Карскі й прыклады неадпаведнага, паводле яго, рыфмаваньня асонансамі. Вось прыклады:
У Купалы:

са стужамі — я дужаю	ня хітра — мітрай
рана — гляну	асіле — крыль-

ля

зоры — гавора прынука — зарукай
атласаў — красай меры — дзьвераў

У Бядулі:

бору — орам шчырыя —
вырай я

высокія — вокам я волаты — молад ты

Асонансы, якія Карскаму не падабаліся, як бачым, усе блізкія ў сваёй сугучнасьці, музыкальна багатыя, асонансы, якіх сяньня пазайздросціўбы кажны прызваіты паэта.

Карскі працівіўся новаму ня толькі ў галіне формы. Ён быў супроць ужываньня пісьменьнікамі ды і заводжаньне праз гэта ў беларускую літаратурную мову й моўных новатвораў ды і правінцыялізмаў. Ён падазраваў, што некаторыя пісьменьнікі чыняць гэта знарок «зласьліва», каб аддаліць беларускую мову ад расейскае. Цікава адцеміць на колькі прыкладах, якія гэта правінцыялізмы Карскі ня радзіў пускаць у літаратурную мову: Ядвігіну Ш. ён, між іншым, дакарае за словы шоран, смоўж, глюгі, прагавітая... Аб мове Аляхновіча ён кажа:

непажадана пры выпрацаваньні літаратурнае мовы без патрэбы зьвяртацца да правінцыялізмаў, або да тварэньня новых словаў, калі ёсьць добрае старое. Пэўне-ж, добрае слова небасхіл = для абазначэньня гарызонта, можа быць дапушчанае й здань = прывидение... но к чому настольнік при существующем абрус (Б., Ш, 3, 369).

Якою добрая, ідэальная беларуская літаратурная мова, паводле Карскага павінна быць, можна ўявіць сабе зь ягоных заўвагаў аб мове Максіма Багдановіча.

Багдановіч, як ведама, гадаваўся, вучыўся й жыў не ў Беларусі, а ў Расеі. Бываў ён у Беларусі толькі кароткімі наездамі. Дзеля гэтага мову бе-

ларускую ён ведаў бадай найслабей за ўсіх пісьменьнікаў нашаніўцаў. Яна ў яго й па лексыцы, і па міталёгіі, і па складзе ў вялікай меры расейская абеларушчаная мова. І вось пра мову гэтага паэты, які праз усё сваё кароткае жыццё змагаўся зь вялікімі цяжкасцямі, каб наагул пісаць пабеларуску дый які толькі дзякуючы свайму вялікаму патрыятызму дый таленту гэтую перашкоду пераасіліў, ня толькі што выдатным беларускім паэтаю стаў, — пра беларускую мову Максіма Багдановіча вось што піша Карскі:

Што тычыцца мовы беларускай, дык у яго «чистый белорусский разговорный язык». У гэтым ягоная запраўдная краса. Няма ў ей прыдуманых хітрых словаў толькі для таго, каб адрозніць беларускую гутарку ад расейскага літаратурнага языка, няма ў ей рэдкіх выражэнняў. Паэтычнае вычуцьцёзначаеца й у высьцераганьні празьмернага аканьня, якое робе гутарку цягучаю й «утомительно однообразной» (Б., III, 3, 321).

З гэтае заўвагі пра Багдановічаву беларускую мову дый неспадзяваную пахвалу яе «чысьціні» трэба зрабіць выснаў, што хоць Карскі й вывучаў навукова беларускую мову, дый усё-ж веда яе ў яго была ў існасьці габінэтная. Пазнаваў ён яе гадамі з этнаграфічных, часта вельмі недасканалых запісаў, з старых памятак пісьменнасці, а значна менш кароткатрывалымі выездамі ў паасобныя беларускія мясцовасьці. Яму яўна не ставала штодзённага беспасярэдняга сутыку й глыбейшага знаёмства з живою вуснаю беларускаю гутаркай. Дзеля гэтага ў яго й не магло быць таго адчуваньня ўсіх адценьняў мовы, якое разьвіаеца ў чалавека, які гэтаю моваю карыстаецца штодзённа сам, які яе мэлёдыю чуе ад маленства ад свайго навакольнага асяродзьдзя. Інакш гэткае пахвалы чысьціні беларускае мовы

Багдановіча, мовы вельмі далёкае ад гэтае чысыціні, Карскі хіба—ж напісаць—бы ня мог.

Пацвярджаюць гэтыя дапушчэнні і сьветчаньні тых, што чулі лекцыі Карскага пра беларускую літаратуру. Лекцыі гэтыя Карскі заўсёды чытаў толькі парасейску. Калі—ж падчас іх даводзілася яму цытаваць патрэбныя прыклады зь беларускіх твораў пабеларуску, дык пры гэтым чытаньні выяўлялася, што ягоная беларуская вымова мела яскравы расейскі «акцэнт». Беларускае [ў] вымавіць ён ня мог, вымаўляў яго на расейскі лад як [в]. Меў ня меншыя цяжкасьці Карскі і з вымоваю беларускага дзеканья дый цеканья.

У сваёй навуковай працы, у пісьме, Карскі ўжываў толькі мову расейскую. Тыя яго артыкулаў трынаццаць, што ў гадох 1919—1920 друкаваліся пабеларуску ў менскіх пэрыядычных выданнях, рэдакцыі перакладалі для друку зь пісаных парасейску арыгіналаў.

Дык на слых Карскі чуў беларускую мову хіба мала часцей за Багдановіча, бо й ён ад 1893 г. працаваў і жыў блізу ўвесь час па—за беларускім этнаграфічным прасторам. Гэта й было прычынаю таго, што Карскі меў клопаты зь беларускаю вымоваю. Дзеля гэтага й Багдановіча мова, мова зь вялікаю доляй расейшчыны ў слоўніку, у ладзе й складзе мовы, выдавалася яму, зусім натуральна, ідэальна чыстаю беларускаю моваю. Ня вылучана, што ў пахвале мовы Багдановіча дзеіць і сьведамая тэндэнцыя Карскага набліжэньня беларускае мовы да расейскае. Ён—жа гэтак заўсёды баяўся яе аддаленьня!

Габінэтная ў аснове веда беларускае мовы была прычынаю й таго, што Карскі шмат радзей ужываных беларускіх словаў ня знаў і іх проста не разумеў, калі на іх ён раней не натрапіў у вы-

вучаных ім этнаграфічных зборніках ці беларускіх слоўніках. Пра гэта ён сам гавора ў «Беларусах». Прыкладам, як не зразумелыя сабе словы ён адцёмлівае: дыллёўка, назалісты, лунаў, задума, вейка, калматы, без пато лі, ветраць носам («верцяць» — пробвае дагадацца Карскі).

Не падабалася яму таксама ніколі ім ня чутае «какое-то рэха, заместо эхо». Безь беспасярэдняе веды жывое народнае мовы Карскі ніяк ня мог дагадацца й значэння слова ‘ашанцуе’, у якім яго ўжыў Дунін-Марцінкевіч, перакладаючы Міцкевічавага «Пана Тадэўша»:

*Літва! родная зямелька! Ты, маўляў, здароўе,
Той Цябе ашанцуе, каму безгалоўе, —
Хто жыў калісьці на ніўцы Твай, як у раі,
І вось крывавы роніць сьлёзкі ў чужым краі!*

Значэнне гэтага слова Карскі пробвае дагадацца гэтак: «Ашанцуе? пашануе? „Ашанцуе” могло бы значить „осчастливит”» (Б., III, 3, 60).

У выніку габінэтнае ў асноўным сутычнасці зь беларускаю моваю дый жыццёвага практычнага навыку да мовы расейскае, у Карскага склалася й ягонае асаблівае ацэна мілагучнасці беларускае мовы. Ня раз, а колькі разоў у «Беларусах» дый іншых сваіх публікацыях Карскі паўтарае сваё стэрэатыпнае цвёрджаньне, што «прызмернае аканьне чыніць беларускую мову цягучай і «утомительно однообразной». Дзеля гэтага ў беларускай літаратурнай мове ён радзіць трымацца слабейшага аканьня, аканьня падобнага да аканьня ў расейскай літаратурнай мове.

Такое цвёрджаньне Карскі робіць яўна з пазыцыі асобы, якая сама моваю, якую ацэньвае, у штодзённым жыцці не карыстаецца. Бо-ж ведамая рэч, што ў чалавека, які нейкую мову ўжы-

вае ад маленства, нармальна не паўстае й думка аб яе немілагучнасьці. Гэта таксама значыць, што да беларускае мовы ён падыходзіў больш як да аб'екту свае навуковае працы, назіраў яе больш збоку, крытычна, дый пры тым у ацэне яе мілагучнасьці выходзіў з мэлёды іншае гукавое моўнае сыстэмы, з сыстэмы мовы, да якое быў прывыклы праз штодзённае яе карыстаньне, з мовы расейскае зь яе менш моцным аканьнем. Да расейскае мовы Карскі ад свайго найменш школьнага ўжо веку зжыўся, ён ёю карыстаўся ў сваім хатнім і сваім навучальным дый навуковым абыходзе. Зусім натуральна дый зразумела, што для вуха прывыклага да расейскага аканьня куды мацнейшае аканьне беларускае літаратурнае мовы адчувалася чужа й няпрыемна. Вось у гэтым, а ня чым іншым, і ляжыць прычына адмоўнае ацэны Карскім моцна акаючага гучаньня беларускае літаратурнае мовы.

Да справы мілагучнасьці расейскае мовы ў Карскага, як тыповага «западнаруса», быў наогул падыход бяскрытычны. Бачым гэта, прыкладам, з таго, што адцемліваючы значны ўплыў беларускае мовы на маскоўскую гутарку празь беларускіх эмігрантаў у Маскве ў XVII ст., Карскі адразу—ж зазначае, што з другога боку яны «однако не могли противостоять сильному благозвучному московскому языку» (Б., I, 343). Што можна гаварыць аб красе маскоўскае, літаратурна яшчэ неразвітае гутаркі XVII ст., каб цьвердзіць аб яе «благозвучии», гэта застаецца «западнарускім» сакрэтам Карскага.

Як—жа—ж ёсьць у запраўднасьці зь беларускім аканьнем, яго мілагучнасьцяй дый наогул з музыкальнымі якасьцямі гуку [а]? Ці беларуская мова дзеля аканьня запраўды «цягучая» і «манатонная», як цьвердзіў Карскі? Каб адказаць на гэтае пы-

таньне, найперш трэба звярнуць увагу на тое, што сам Карскі ў сваіх «Беларусах» кажа, што ў беларускай мове гук [a] не адзін і не аднолькавы — «у беларускай мове адценьняў а шмат». Яно бывае больш і менш яўнае, выразнае, націсьненае і ненацісьненае, доўгае й кароткае. Часта гэта гук толькі збліжаны да [a], [a] пераходны да нейкага іншага гуку. Моцнае, поўнае [a] ў выклічніку ‘га!’ Крыху вузейшае, калі за гэтым гукам ідзе мяккі зычны, прыкладам у слове ‘гадзіна’, таксама ў словах ‘жар’, ‘вар’, ‘гар’.

Іншае [a], калі яно стаіць між двума мяккімі зычнымі, прыкладам, у слове ‘зяць’. Ізноў-жа няяснасьцяй дый нявыразнасьцяй адзначаецца гук [a] ў складох перад націскам дый у канцавой пазыцыі, пасля націску. Прыкладам, цэлую нізку менш і больш яўных [a] мае у слове ‘наварачваць’. Дык гук [a] ў беларускай мове не аднолькавы й дзеля гэтага не манатонны. З другога боку, [a] ніхто ня лічыць за гук музыкальна бедны. Наадварот. Агульна адзначаецца ён за гук незвычайнае сілы й вялікага музыкальнага багацця. Гук [a] мае быць адным зь першых і самых важных гукаў людзкае мовы. Ім першабытны чалавек навучыўся карыстацца пры самых пачатках развіцця свае мовы, бо вымова гэтага гуку вельмі простая. [A] яўнае, поўнае вымаўляецца пры нэўтральным палажэньні языка дый губ, пры поўна раскрытым роце. Ніводзін іншы галосны гук беларускае мовы не вымагае такога паўніні адчыненага роту пры сваёй вымове — ні гук [o], ні [y], ні [э], ні [i].

Аўтары вялікага 16-томнага нямецкага слоўніка, браты Якуб і Вільгельм Грыммы, у палове XIX ст. гэтак славілі якасьці гуку [a]:

«A, der edelste, ursprunglichste aller Laute, aus Brust und Kehle voll erschallend, den das Kind zuerst und

am leichtesten hervor bringen lemt, den mit Recht die Alphabete der meisten Sprachen an ihre Spitze stellen». Што ў перакладзе прыблізна будзе:

«А, найбольш шляхотны, найбольш старавечны з усіх гукаў, гук, што з усяе паўніні грудзей і горла зьвініць, гук, які дзіцё найперш дый найлягчэй вучыцца вымаўляць, які дзеля гэтага абэцэды бальшыні моваў з поўным правам на сваім пачатку ставяць...»

Па сваім характары, пры яўным шырокім вымаўленьні гук [a] асабліва добра надаецца для гукавое перадачы пачуцьця прасторавае шырыні, размаху, прасторавае ці духовае велічы. Для прыкладу гэтага можна зьвярнуць увагу на гэткае словы, як КАНАДА, або САХАРА. Дзякуючы гуку [a] словы гэтыя й гукова перадаюць нам пачуцьцё шырыні дый велічы прасторы гэтых краінаў. А што гэта чыніць акурат гук [a], аб гэтым лёгка пераканацца, калі на месца яго ў гэтых словах спрабуем падставіць нейкі іншы галосны гук: і — э — у — о.

Веліч дый шырокае рэха даўнае царскае славы як трапна празь вякі гісторыі перадае нам і гукова, дзякуючы гуку [a], імя грузінскае царыцы ТАМАРА. Падстаўце ў гэтым імені заміж [a] ўсюды нейкі іншы галосны гук, прыкладам [і], і ўся сіла гукавога эфэкта будзе зьнішчаная.

Падобны элемэнт вялічынні й беспасярэдне гукова, а ня толькі па сваім умоўным значэньні, адчуваецца ў гэткім беларускім слове як ‘навала’, дзе разам і элемэнт грознасьці. Велічыню, спалучаную зь некаторай няўключнасьцяй дый нястачай суладнасьці складовых частак чуем у слове гаргара. Велічыню, спалучаную з агідаю, ня толькі разумеем, але й фізычна адчуваем, дзякуючы гуку [a] ў слове пачвара.

З гэтых прыкладаў дастаткова бачна, што гук [a] — гук вялікае сілы, а разам яскравага пачуць-

цёвага выразу дый калярытнасьці. У вялікай—жа размаітасьці сваіх адценьняў у гукавой сыстэме беларускае мовы, гэта гук вялікага музыкальнага багацьця, і саромецца яго, ці абмежаваць шырыню дый паўсюднасьць ягонага ўжываньня ў беларускай мове, што радзіў Карскі, зусім няма аніякое падставы, а дзеля гэтага й аніякое патрэбы. Беларускія пісьменьнікі ў сваю пару за радаю Карскага й не пайшлі, аканьня ў сваёй мове не аграничвалі й у беларускай літаратурнай мове замацавалі якраз аканьне моцнае.

Дадаць да ўсяго вышэйсказанага варта, што гукам [а] моцна насычаная мова старавечных індаў, санскрыта, а таксама мовы балцкія, дый, як спадчына балцкага яе субстрату — мова беларуская.

3. Нацыянальная сьведамасьць і палітычныя пагляды Карскага

Падыходзячы да азначэньня існасьці нацыянальнага пачуцьця й самасьведамасьці Яўхіма Карскага, важна мець на ўвазе, што духова ён сфармаваўся яшчэ ў данашніўскую пару беларускага нацыянальнага самастанаўленьня. А для ўсёй беларускай інтэлігенцыі данашніўскай, інтэлігенцыі XIX ст., характэрна, што ў яе моцна выпіраюць элементы й культурных, і палітычных уплываў аднаго ці другога з тых нашых двух большых суседзяў — заходняга або ўсходняга — у заглушаючым цяні якіх беларускі народ тады бытаваў.

Усе беларускія пісьменьнікі, культурна-навуковыя й нават палітычныя дзеячы XIX ст. у большай ці меншай меры на сваёй асабовасьці маюць адбіткі гэтых дзвюх нацыяў і іх культураў. Працэс фармаваньня сваё запраўды беларускае дый

духова запраўды незалежнае інтэлігенцыі, гэта ўжо зьява стагодзьдзя XX. Карскі й носіць на сабе ўсе прыкметы беларускага навуковага дзеяча яшчэ тыпу XIX ст., дзеяча, пры тым, нахілу ўсходняга, культуры расейскае, прадстаўніка тае мэнтальнасьці, што ў беларускай гістарыяграфіі атрымала азначэньне г. зв. «западнарусізму».

Хоць дакладнейшых вестак пра бацькоў Карскага біяграфіі й не даюць, ды і аб беларускасьці яго паходжаньня няма ніякіх сумліваў. Пра гэта сам Карскі ў 1885 г., у прадмове да свайго «Обзора звуков и форм белорусской речи», піша гэтак:

Будучы прыродным беларусам, узгадаваны ды і адукаваны сярод беларусоў, і дзеля гэтага з самога маленства аж да апошняга часу перабываючы блізу толькі ў беларускім асяродзьдзі, аўтар здабыў некаторую дэманасьць у беларускіх гаворках, якую пазьней падмацаваў знаёмствам з запісанымі творамі беларускае мовы (Обзор звуков и форм белорусской речи. Б. 3).

Дый Карскі ня толькі ўсьведамляў *разумова* сваё беларускае этнічнае паходжаньне. З родным сабе краем і народамі быў ён звязаны й пачуцьцёва, што выяўлялася ў бясспрэчным, хоць і своеасаблівым беларускім патрыятызьме. Ужо з самых вялізных памераў ягонае навуковае працы, укладзенай у дасьледаваньне, ё апісаньне беларускае мовы, можна дапускаць, што гэта маем справу ня толькі з чыста навуковым зацікаўленьнем аўтара выбранаю сабе тэмаю ды і паўсталам пазьней, у часе заглыбленьня ў студыі, захапленьнем вывучаным прадметам, — што ў вучоных ня раз здараецца.

Была, бясспрэчна, і патрыятычна-пачуцьцёвая лучнасьць з тэмаю, якая давала Карскаму вытрываласьці ў працы, ды і абумовіла тое, што ўкладаў ён у яе блізу ўсе сілы ўсяго свайго жыцця, ідучы наважана й сыстэматычна да завяршэньня ўзвод-

жанае рупліва, а заплянаванае яшчэ ў юнацтве, вялікае навуковае будыніны аб мове роднага краю.

Патрыятычныя матывы свае навуковае працы над вывучэннем беларускае мовы Карскі й сам ня раз падчыркаў. Гэтак, у 1903 г. як мотто да першага тому сваіх «Беларусаў» ён ставіць зваротку зь вершу Янкі Лучыны:

Сонца навукі скрозь хмары цёмныя

Загляне ясна над нашаю ніваю.

І будуць жыці дзеткі патомныя

Добраю доляй, доляй ічасьліваю.

За мотто да 1-е кнігі II тому «Беларусаў», што выйшла пяць гадоў пазьней, узятыя ізноўка словы Сымона Буднага зь ягонага прысьвячэння нясьвіскага «Катэхізысу» 1562 году князем Радзівілам: «Слушная рэч ест, абы вашы княжацкія міласьці таго народу язык мілаваці рачьлі, у каторым даўныя прэджі і іх княжацкія міласьці панове атцы Вашых княжацкіх міласьці прэднеішыя прэлажэнства нясуць».

У прадмове да 3-е кнігі таго-ж II тому «Беларусаў», кнігі, якая што выйшла ў 1912 г., патрыятычны сантымэнт да прадмету студыяў высказаны Карскім яшчэ яскравей словамі: «...(аўтар)... адно пра сябе можа сказаць, што працаваў зь захапленьнем і любовай да таго... народу, мову якога стараўся прадставіць: *найболей з тае прычыны іжэ мя міласьцівы Бог з таго языка на сьвет пусьціў* — скажам словамі Ф. Скарыны, выдатнага беларускага дзеяча пачатку XIV ст.». Цытату гэтую з Скарынавае прадмовы да праскага Псалтыра 1517 году Карскі ставіць і за мотто да гэтае кнігі «Беларусаў».

Падобных, вась, выказваньняў у Карскага знойзем і болей. Усе яны сьветчаньні самога Карскага аб тым, што навуковую працу над беларускаю моваю ён уважаў і за свой беларускі пат-

рыятычны абавязак. Дый памылкаю было б рабіць ужо выснаў, што патрыятызм Карскага быў адэкватным, раўназначным зь цяперачы агульна прынятым паймом беларускага патрыятызму.

Беларускі патрыятызм Карскага меў іншы, больш правінцыяльны характар, ён быў абмежаваны дый быў падпарадкаваны ідэалёгіі й палітычным канцэпцыям тагачаснага расейскага вялікадзяржаўя, ці, калі ўжыць тэрмін, якім сам Карскі ў сваіх навуковых працах ня раз карыстаўся, канцэпцыі «общерусской». Дык, хоць Карскі пачуцьцёва бясспрэчна быў моцна звязаны з сваёй роднай зямлёю, яе прыродаю, беларускім народам, яго моваю, бытам і народнай культурай, — дый разумова ўсё гэта ён падпарадкоўваў навязанай яму расейскаю школаю й адукацыяй маскоўскай імперскай ідэалёгіі, і, у выніку, культуру, інтарэсы й будучыню беларускага народу ён падпарадкоўваў інтарэсам і будучыні народу расейскага.

Істоту гэтага тыпу беларускага патрыятызму, падпарадкаванага патрыятызму й інтарэсам народу іншага, пашыранага ў Беларусі асабліва ў XIX ст., а ня рэдка сустраканага яшчэ й сянняя, дужа трапна азначыў расейскі вучоны й беларусавед А. Пыпін, які яшчэ ў апошняй чвэрці XIX ст. такі патрыятызм сфармуляваў гэткімі словамі (цытуецца з парафразаў — аб чым ніжэй):

...у мясцовым патрыятызьме адбылося даволі дзіўнае спалучэньне вельмі разнародных элементаў: патрыятызм гэты быў беларускі, дый істота яго была расейская. Ён быў беларускі па каханьні да тэрытарыяльнае бацькаўшчыны дый яе пэйзажнага й бытавога наваколья, але ўсё жыццё самога беларускага народу разумелася з чыста расейскага пледзішча, народ гэты іграў ролю толькі служэбную; ягоны бытавы склад, ягоная паэзія, не маглі чакаць якога-коле-

чы свайго самастойнага разьвіцьця й павінны былі служыць толькі да ўзбагачэньня расейскае літаратуры й паэзіі, як сам народ павінен быў адчуваць у сабе расейскую нацыянальнасьць, у складзе якой ён уважаўся (Белорусская этнографія // Вестник Европы. Июнь 1887 г. Бач. 296).

У арыгінальнай фармулёўцы Пыпіна ў гэтай цытаце ўсюды на месцы словаў «расейскі» стаіць слова «польскі», бо гаварыў Пыпін гэта пра беларускую інтэлігенцыю XIX ст. польскае культуры й арыентацыі. Тым ня менш яна вельмі трапна ўхоплівае й істоту беларускага патрыятызму інтэлігенцыі арыентацыі й культуры расейскае, г. зв. западнарускай, да якое належаў Карскі.

Што ў выпадку Карскага маем справу з гэткага тыпу беларускім патрыятызмам, патрыятызмам, падпарадкаваным інтарэсам расейскага народу, пра гэта жыцьцяпіс Карскага дае нам доволі пацьвярджальных фактаў. Асабліва яскрава пагляды Карскага на нацыянальныя справы беларускага народу выявіліся ў пазьнейшыя гады ягонага жыцьця, калі гістарычныя падзеі сканфрантавалі яго, і ня раз, зь беларускім патрыятызмам шырэйшага разуменьня, патрыятызмам сувэрэнным, патрыятызмам не абмежаным інтарэсамі народу іншага.

Што да агульнае ідэалёгіі дый сьветапагляду Яўхіма Карскага, дый трэба сказаць, што хоць ён і быў «обшчэрусам» зь перакананьня, але па сваім палітычным настаўленьні да чарнасоценцаў ня прымыкаў. Быў ён затое заўсёды вельмі ляяльным да ўладаў царскага рэжыму й дзеля гэтага меў у гэтай улады давер, аб чым добра сьветчаць тыя высокія адказныя становішчы, якія ён ад яе даставаў, як, для прыкладу, рэктарства Варшаўскага ўнівэрсытэту, як камандыроўкі за межы імпа-

рыі, а разам і тыя матар’яльныя дабрадзеіствы дый ласкі, якімі яго гэтая ўлада шчодра асыпала.

Што й казаць — Карскі, этнічны беларус, што добра сабе ўсвойі афіцыйную «обшчэрускую» ідэалёгію, і пры тым быў здольным рэпрэзэнтацыйным навукоўцам, — быў асобаю вельмі карыснаю царскай уладзе, як добры ўзор такога ідэальнага ўслужлівага падданага з інароўцаў, якімі Масква жадала сабе бачыць і ўсіх іншых.

Разгляды Карскага беларускіх этнаграфічных зборнікаў і старых моўных памятак, разгляды й на адпаведнай навуковай вышыні, і, адначасна, із сталаю арыентацыяй на «обшчэрускія» канцэпцыі дый з сталымі намаганьнямі як найцясьней увязаць беларускую мову з моваю расейскаю ў сучасным, мінулым і на будучыню, выклікалі, зразумела, толькі задавальненьне навуковых органаў рэжыму, якія за гэта й не шкадавалі яму нагородаў, ганаровых адзначэньняў, залатых мэдалёў. Справа іншая, што, як паказала гісторыя, у канцавым выніку навуковая праца Карскага прычынілася куды больш да выяўленьня арыгінальнае самабытнасьці беларускае мовы, чым да збліжэньня яе з моваю расейскаю.

За аснову сьветапагляду Карскага, побач ягонага «западнарусізму» ў нацыянальнай плошчы, трэба ўважаць сьветагляд пашыраны сярод інтэлігенцыі Расейскае імперыі канца XIX ст., сьветагляд тыпу лібэральна-дэмакратычнага, дый з пачуцьцёва-сэнтымэнтальным народніцкім падыходам да народу, да яго жыцця, быту, культуры й сацыяльнае долі. У сьветаглядзе Карскага ў пачатковую пару ягонага жыцця й навуковае дзейнасьці гэтая народніцкая пачуцьцёвая афарбоўка выразна выступае.

Пераходзячы да справы стаўленьня Карскага да беларускага нацыянальнага адраджэньня, ха-

рактэрная вельмі ўжо ягоная заўвага аб Багушэвічавай прадмове да «Беларускай дудкі». Сам Карскі адзначае, што прадмова гэтая мела вельмі важнае значэнне ў беларускім нацыянальным адраджэнні, бо яна была тым штуршком, які надаў палітычны імпульс нарастаючым ужо й так сілам беларускага руху. Пра гэтую прадмову Карскі вось што кажа: «„Pradmoва” написана довольно ловко... несомненно с целью вызвать смуту в русском семействе...» (Б., I, 451). Пад прыведзенымі словамі Бурачка–Багушэвіча мог–бы падпісацца кожны беларус. Дый у выпушчаных мною мясцох яўна відаць сэпаратыстычныя імкненні аўтара: «...імкненне аддзяліць беларусоў ад вялікарусаў, разьвіць палітычную эманцыпацыю, з чым далёка ня ўсе згодны спаміж беларусоў...» (Б., III, 3, 153).

Сэпаратызм з гэтай прадмовы, пэўне–ж, вызірае запраўды, і моцна, дый зь беларускага гледзішча гэта быў аніякі грэх. Затое жаданне пасяліць нацыянальную варажнечу ў прадмове аніак ня відаць. У гэтым Карскі чамусьці недакладны. Затое ўражае, што Карскаму не падабаецца й тое, што Багушэвіч, паводле яго, хоча «разьвіць палітычную эманцыпацыю» беларускага народу. Карскі–ж, хоць сябе называў беларусом, гэтага аднак–жа свайму беларускаму народу не жадае, бо словы «з чым далёка ня ўсе згодны спаміж беларусоў...» яўна найперш датычаць самога Карскага.

Паяву «Нашае Нівы», яе дзейнасьць дый ідэалёгію Карскі, выглядае, сустрэў наогул даволі прыхільна, хоць і не безь некаторай асьцярожнасьці дый засьцярогаў. «Нашу Ніву» ён характарызуе гэтак (Б., III, 3, 163):

«Наша Ніва» паставіла сабе за мэту будзіць сьвядомасьць беларусоў, і з гэтага гледзішча зроблена ёю ня мала. Яна без замінікі кажа беларусом–каталіком,

што яны не палякі, ды і адначасна недастаткова ясна падчырквае, што яны такая-ж галіна рускага народу, як і вялікарусы і маларусы: калі ўжо пашыраць у народзе святло навукі, дык у паўніні, а не аднабакова. Добры бок «Нашае Нівы» і той, што яна высьцерагаецца пад'юджываньня аднае народнасьці супроць другога... падыходзячы да іх зусім бесстаронна. У гэтым выпадку яна правільна падцёміла аснаўную рысу беларускага характару — згоднае сужыццё з усімі. Адна рэч, здаецца, не гарманізуе з прынятым газэтаю тонам, гэта — крыху халоднае стаўленьне да галоўнае народнасьці ў дзяржаве... (Таксама) без патрэбы лішне шмат месца адводзіцца ў газэце для народу паведамленьням пра адмоўныя бакі расейскага жыцця...

Дык «Нашай Ніве» Карскі выказвае і словы пахвалы, і свае дакоры. Дакоры за яе «халад» да пануючага расейскага народу ды і што яна «недастаткова ясна падчырквае», што беларусы «такія-ж галіна рускага народу, як і вялікарусы і маларусы». У гэтых дакорах дастаткова выяўляецца і галоўная ідэялігічна розьніца «западнорусское» пазыцыі Карскага ад нацыянальна-незалежніцкае пазыцыі рэдакцыі «Нашае Нівы». Нягледзячы на сваё адмоўнае становішча да — як гэта Карскі вельмі акадэмічна назваў — «палітычнае эманцыпацыі» беларускага народу, на Ўсебеларускі Кангрэс у Менску ў сьнежні 1917 году ён усё-ж зьявіўся. У часе Кангрэсу Карскі чытае цэлы чарод лекцыяў пра прастор ды і межы Беларусі, пра беларускую мову ды і літаратуру, і прэзэнтэу сваю навава перагледжаную «Этнаграфічную карту беларускага племені». Аб мэтах перапрацаваньня ды і перавыданьня гэтае карты ў гэтым акурат часе, сам Карскі пазьней, у 1925 годзе, у артыкуле «Беларуская філіялёгія за апошніх дзесяць гадоў» (друкаваны ў «Zeitschrift für slavische Philologie») пісаў:

Каб падтрымаць нацыянальныя імкненні, каб азначыць заходнія межы рускага племені, каб прычыніцца да нацыянальнае сьведамасьці, Я. Карскі... уклаў «Этнаграфічную карту беларускага племені», выдадзёную Расейскаю Акадэміяй Навук, Пецяярбург, 1917 г.

Удзельнікі Ёсебеларускага Кангрэсу, незалежна ад сваіх партыйна-палітычных паглядаў, прынавалі навуковы беларусаведны аўтарытэт Карскага. Сьветчыць аб гэтым факт, што Карскі быў выбраны ганаровым старшынёю прэзыдыюму Кангрэсу. Палітычна ў часе Кангрэсу Карскі хінуўся да групы г. зв. абласьнікоў.

Летам 1918 году Карскі знаходзіцца ў Петраградзе дый там праяўляе дзейнасьць у ролі старшыні Таварыства Абароны Беларусі, арганізацыі, створанай для змаганьня з падзелам Беларусі, паўсталым у выніку Берасьцейскай угоды між Нямецкаю дый савецкаю Расеяй. У восені наступнага году ён паяўляецца ў Вільні, дзе чытае рэфэрат аб беларускай мове на беларускіх настаўніцкіх курсах. Вільня тады была пад польскаю акупацыяй. Беларускім слухачом у часе рэфэрату ён гавора аб мове беларускай не як аб «нарэччы», як звычайна пісаў ён у сваіх навуковых публікацыях, а даводзіць, што яна роўная зь іншымі мовамі сьвету.

Калі ў 1921 г., пасья адкрыцьця Беларускага Дзяржаўнага Ёнівэрсытэту ў Менску, Карскі становіцца рэктара гэтага ўнівэрсытэту, на якое ён, як адзін з найвыдатнейшых тады ў Менску беларусаведаў, разьлічаў, не атрымлівае, ягоная пазыцыя да беларускага палітычна-адраджэнчага руху яўна завастраецца, стае нават ваяўніча варожаю. Калі праз год паяўляецца апошняя кніга III тому «Беларусаў», прысьвечаная «мастацкай літаратуры на роднай мове», яна значна розьніцца ад 6-ці папярэдніх кнігаў гэтае манаграфіі. У папярэдніх кнігах хоць і вызірае яўна аўтаравы «общерусский» сьветагляд, аднак-жа

агульна бяручы яны былі ўтрыманыя ў спакойным акадэмічным тоне. Тымчасам у апошняй кнізе, побач навукова-апісальнага матар'ялу, знаходзім і ў гэксце, і асабліва ў дапісаным у канцы «Пасьляслове», вострыя палітычныя напады на кіраўнікоў беларускага палітычнага руху, на самы рух, напады часта публіцыстычнага характару. У іх Карскі ставіць пад запытаньне патрэбу й пэрспектывы беларускага культурна-нацыянальнага адраджэньня, не гаворачы ўжо аб адраджэньні палітычным. З кнігі відавочна, што няўдача з рэктарствам моцна зраніла Карскага амбіцыю, як аднаго з найвыдатнейшых беларусаведаў. У выніку акадэмік яўна губляе раўнавагу, рэагуе востра.

У «Пасьляслове» Карскі, між іншым, піша:

Беларускі рух... з самога свайго зараджэньня... меў сэпаратыстычныя тэндэнцыі. Для таго, каб адхіліць увагу сваіх недалёказрых чытачоў ад галоўнае мэты сваіх імкненьняў, разумнейшыя ваякі руху хапаліся за імпануючыя спосабы, што магло падабацца мясцоваму патрыятызму: намагаліся стварыць зь беларусоў асобную славянскую, адменную ад расейскай, нацыю, стараліся падчыркваць «слаўнае прошлае» беларускага народу; клалі націск на арыгінальныя асаблівасьці беларускае мовы, высьцерагаючыся й перасьледуючы называньне яе нарэччам, і таксама бачылі ў ей ня рускую разнавіднасьць... (Б., III, 3, 440?).

Вось у гэтым стылі й тоне ў «Пасьляслове» праводзіцца вострыя напады на беларускіх палітычных дзеячоў за іхнія натугі пры арганізаванні незалежнага ад Масквы дзяржаўна-палітычнага жыцьця беларускага народу ў форме БНР. У адваротнасьць сказанаму падчас рэфэрату ў Вільні пару гадоў перад тым, беларуская мова ў яго тутка ізноў толькі нарэчча, якое ня мае перад сабою ніякое

будучыні. Падобна й зь беларускаю літаратураю.

Аб літаратуры ў «Пасьяслове» Карскі кажа: «Беларуская літаратура, якая адзначаецца жыцьцёвасьцяй, як *правінцыянальная*, будзе існаваць і разьвівацца...» Аб мове ў тэксьце «Беларусаў»:

Трымаючыся строга пэдагогічных мэтадаў, у самых захалусных мясцох з гэтае мовы можна было—б пачаць і пачатковае навучаньне... Нястача навуковае тэрміналегіі й назоваў абстрактных поймаў, і наагул бедны лексычны склад народнага языка, абумоўлены першабытнасьцяй і нескладанасьцяй сьветагляду жыхарства, што жыве між беднай прыроды й наваколя, не дае магчымасьці завесці навучаньне ў школе ў гэтай мове.

Чытаючы вышэйпрыведзеныя радкі Карскага аб «беднасьці» беларускае мовы дый народнага «сьветагляду», трэба прыпомніць сабе, што ў іншых кнігах «Беларусаў», а нават і на пачатку тае—ж апошняя кнігі, Карскі піша, і ня раз, зусім адваротнае. Ён часта ўсхваляе багацьце й беларускае мовы, і фальклёру. Пра багацьці—ж старое беларускае літаратурнае мовы ён сам у I—м томе «Беларусаў» (1903) кажа вось што:

...Па багацьці старога лінгвістычнага матар'ялу заходнярускае нарэчча займае першае месца зараз—жа за вялікарускім, у галіне—ж кнігаў старога друку яно нават перавышае апошняя...

Дык у справе багацьця беларускае мовы ацэна яго ў апошнім томе «Беларусаў» якрава супярэчная з шматлікімі заўвагамі таго—ж Карскага ў тамах папярэдніх.

А што да адведзенага беларускай мове месца толькі ў «захалусьці», дык трэба сказаць, што нават 80 гадоў перад гэтым, калі ў абліччы паявы «Мужыцкае праўды» Каліноўскага дый яе моцнага рэха сярод масаў прыгоннага сялянства Беларусі расейская

прэса дыскутавала пытаньне завяздзеньня беларускае мовы ў школы, дык маскоўскі славянафільскі часопіс «День» Аксакава (1862—1865, тыднёвік) прызнаваў патрэбу куды шырэйшага карыстаньня беларускаю моваю ў школьніцтве, як гэта дазваляў у 1922 г. Карскі. «День» у 1863 г. пісаў:

...трэба, каб селянін разумеў гасудараў указ і «ўнушэньні» расейскае ўлады дакладна, безь непаразуменьняў... Мы ўважаем... што было—б ня звычайна карысным выкладаць першاپачатковыя пазнаньні й сэнс урадавых загадаў беларускаму селяніну на беларускай мове, навучаць чытаць і пісаць яго пабеларуску, а пасьле, бяспрэчна парасейску й царкоўнаславянску («День», № 25, 1863).

У канцы «Пасьляслова» Карскі да справы беларускае мовы й яе будучыні яшчэ раз вяртаецца, каб сказаць наступнае:

Што да беларускае мовы, якою гавора просты народ, дык жадаючы ей усякага красаваньня ў будучыні нават да сьветавага азначэньня, я ў пытаньні аб увяздзеньні яе цяпер у навуку, як мовы вышэйшае й нават сярэдняе адукацыі, трымаюся прыблізна такога-ж пагляду, які апошнім часам быў выказаны й адным аб'ектыўным паляком Бодуэнам—дэ—Куртэно, а пайменна, «што беларускі язык гэтак блізкі да языка вялікарускага, што яму наўрад ці ўдасца ўтрымацца побач з гэтым апошнім. Для патрэбаў мастацкае літаратуры й для патрэбаў навукі, беларусы будуць праўдападобна карыстацца ў будучыні „общерусским” языком, што вырас на вялікарускай аснове» — дададзім ад сябе — не бяз удзелу іншых рускіх нарэччаў, у гэтым ліку й беларускага, асабліва ў мінулым. Трэба-ж хутчэй прыхінуць народ да культуры, што апіраецца на жывыя народныя карані, што корміцца «общерусскими» сокамі, а не на чужыя (хоць і шматгоднія) налёты (Б., III, 3, 442).

Цытата пагляду І.А. Бодуэн—дэ—Куртэно (узятая з «Варшаўскага слова», № 93, 1920 г.) зь яго-

ным сумнівам аб тым, ці беларуская літаратурная мова вытрымае канкурэнцыю з моваю расейскаю, прыведзеная Карскім для паказання, што тое—ж гавораць і палякі, не зацікаўленыя ў прывіцьці беларусом мовы расейскае. Трэба аднак—жа да гэтага дадаць, што зацытаваныя словы былі папярэджаныя ягоным—жа дэкларатыўнага характару асьветчаньнем Бодуэн—дэ—Куртэно, што «беларускай літаратурнай мове прызнаю ўсе правы для існаваньня й разьвіцьця, як і ўсякай іншай літаратурнай мове». Гэтыя словы Карскі не паўтарыў, у сваёй цытаце ня прывёў. Карскі яшчэ й у 1922 годзе не прызнаваў, у запраўднасьці, існаваньня беларускае літаратурнае мовы наагул. Каб пераканацца аб гэтым, хопе звярнуць увагу на сам загаловак, які Карскі даў апошняй кнізе «Беларусаў», прысьвечанай нарысу гісторыі новай беларускай літаратуры: «Художественная литература на народном языке».

Дык у дадзеную пару у 1922 г. для ўсходнеславянскіх моваў Карскі меў гэткую схему: існуюць тры раўнасьільныя гутаркі — вялікаруская, маларуская й беларуская, літаратурная—ж мова шырэйшага культурнага ўжытку ёсьць і павінна заставацца для ўсіх толькі адна — расейская.

Дык на беларускую мову, літаратуру, нацыянальную культуру й іх будучыню Карскі й у 1922 годзе глядзеў яўна з пазыцыяў «обшчэрускіх». Месца на самастойнае існаваньне й разьвіцьцё для іх у Карскага не адводзілася. Маглі яны найвышэй таптацца ў вузкой выгарадцы правінцыяльнае адменнасьці культуры расейскай.

Наперакор гэтым безнадзейным пэрспектывам Карскага, як гісторыя паказала, беларуская мова ў хуткім часе ахапіла ня толькі пачатковае й сярэдняе школьніцтва, але й вышэйшае. А ў Беларускай

ССР стала яна адначасна й моваю дзяржаўнаю. Беларуская—ж літаратура зусім ня думала зачыняцца ў накіраваных ей Карскім правінцыяльных межах, а наважвалася сягаць і па сусьветныя ўзроўні. І толькі сілаю заведзенага ад 1930—х гадоў чырвонаю Масквою тэрору, гэты буйны «нацдэмаўскі» разгон у разьвіцьці беларускае культуры быў, як ведама, затарможаны, а кірунак самога разьвіцьця сілком накіраваны ў бок тых—жа «обшчэрускіх» канцэпцыяў Карскага й царскага вялікадзяржаўя.

Ня дзіва, што пасьле гэткай адкрытай вайны, абвешчанай Карскім беларускай мове, літаратуры, нацыянальнаму адраджэньню наогул, — усякія дачыненні, усякія масты кантактаў між Карскім і беларускім Менскам нацдэмаўскае пары былі збураныя. Пры дзяржаўным Беларускім Унівэрсытэце Карскі не застаўся й у характары прафэсара. Хоць быў ён сябраю Расейскае Акадэміі Навук, а пазьней і Акадэміі Навук Чэскае, але ніколі ня быў сябраю Інстытуту Беларускае Культуры ў Менску, ані пазьнейшае Беларускае Акадэміі Навук. Не паказаўся ён і на шырока, міжнародна арганізаванай у 1926 годзе ў Менску Акадэмічнай Канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й азбукі, прысьвечанай пытаньням якраз цесна зьвязаным з моваю, хоць запрошаны на яе хіба—ж быў.

Толькі ў 1928 годзе, раней цытаваным асьветчаньні ў праскай «Славіі» Карскі прызнае накіраваў існаваньне беларускае мовы й як літаратурнае, і як дзяржаўнае, за факт дакананы й гістарычны. Практычнага паважнейшага значэньня для ягонай навуковай дзейнасьці гэтая пераацэнка паглядаў аднак—жа *мець ужо не магла*. Для павароту да шырэньшае навуковае працы над беларус-

каю моваю ў канцы дваццатых гадоў спрыяльных палітычных умоваў ані ў Менску, ані нават у Ленінградзе ўжо ня было. Тады пачынаўся асурат разгром культуры й навукі нацыянальных рэспублікаў Савецкае імперыі. Дый і жыцьцёвы круг найбольшага дасьледніка беларускае мовы хінуўся ўжо да свайго натуральнага канца. Тры гады пазьней, у красавіку 1931 г., Яўхім Карскі памёр.

4. Савецкая партыйная ацэна Карскага

Для паўніні вобразу выдатнага беларусаведа варта яшчэ прывясьці пагляды на Карскага афіцыйных савецкіх партыйных дзейнікаў дый на зьмены «партыйнае лініі» ў гэтых паглядах. Для гэтага ніжэй падаюцца выпіскі з даведак аб Карскім, зьмешчаных у двух чародных выданьнях «Большой советской энциклопедии».

Гэтак, у томе 31–м з 1937 г., БСЭ, бач. 623, аб Карскім чытаем:

Карскі... філялёг... Разглядаючы ў сваіх дарэвалюцыйных працах беларускую мову як адзін з расейскіх дыялектаў, Карскі ўпорыста захоўвае гэтую шавіністычную ўстаноўку й у працах пасья Кастрычніка 1917 («Русская диалектология», 1924), дзеля гэтага ягоныя працы могуць быць выкарыстаныя цяпер толькі як збор матар'ялаў...

У томе–ж 20–м другога выданьня «Большой советской энциклопедии» з 1953 г., бач. 256, чытаем ужо вось што:

Карскі... расейскі языкавед і філялёг. Заснавальнік беларускае моваведы й беларускае філялёгіі...

З параўнаньня гэтых даведак у вочы кідаюцца дзьве зьмены. Найперш — у апошнім выданьні

выпушчаны зусім сказ пра ягоную расейскую «шавіністычную ўстаноўку». Чаму? — зразумела: на пазышчй гэтай—жа шавіністычнай устаноўкі чырвоная Масква сяньня адкрыта сама ня толькі стала, але з усіх сілаў абедзьвюма нагамі ў яе ўперлася. Вялікадзяржаўны шавінізм у сучаснай падсавецкай моваведзе ўважаецца зусім не за грэх, а за абавязуючы партыйны канон.

Дзеля гэтага—ж Масква цяпер ужо не стыдаецца прызнаць Карскага за свайго, за *расейскага* языкаведа й філялёга. І на гэта мае яна шмат асноваў. Карскі быў бяспрэчным беларусом па паходжаньні, па самапачуваньні, і, нават, па сваім правінцыяльнага тыпу патрыятызьме. Быў ён і бяспрэчным заснавальнікам беларускае моваведы й беларускае філялёгіі, як сьцьвердзіў гэта ўжо ў 1916 годзе Шахматаў. Заслуга гэтая яму належыцца без засьцярогаў і дзеля піянерскага характару ягонае працы ў гэтай галіне навукі, і дзеля грунтоўнасьці гэтае працы дый яе навуковага значэньня.

Дый хоць беларусаведам выдатным Карскі й быў, але вучоным найперш ён быў расейскім, і гэта ня дзеля таго толькі, што расейская навука прышчапіла яму сваю школу навуковае працы, дала яму навуковыя тытулы дый становішчы, асыпала шчодро прэміямі, нагародамі дый мэдалямі. Куды важнейшым было тое, што яна навязала яму адначасна й свой «обшчэрускі» сьветагляд дый ідэалёгію, а праз гэта ўціснула яго ў вузкія сьцены казённае, прыдворнае расейскага вялікадзяржаўя, навукі. А гэта, ізноўкі, моцна звужыла дый абмежавала ягоныя навуковыя гарызонты, падрэзала яму крылы да самастойных творчых натугаў, да шырэйшых навуковых палётаў. Гэта было адной з важных прычынаў таго, што паважней-

шага свайго, нейкае свае арыгінальнае гіпатэзы ці тэорыі, Карскі так і не стварыў, не пакінуў. Пераймаў іх гатовыя ад іншых расейскіх моваведных аўтарытэтаў.

Гэтак, самастойным *беларускім* вучоным у дадзеных гістарычных абставінах Карскі стаць так і ня здолеў, у навуцы арыгінальным ня выявіўся, беларускае навуковае школы так і не стварыў. З навязанага расейскаю царскаю навуковаю школаю сьветагляду выламацца не патрапіў, ды і нават і ня пробваў, Карскі ня толькі гаварыў, пісаў, але—й *думаў* парасейску. На вернай службе расейскае, царскарэжымнага тыпу, навуцы застаўся ён бадай да канца свайго жыцця.

У абліччы гэтага ня дзіва, што вялікадзяржаўная Масква *чырвоная* сяньня гэта ўзважыла, ацаніла, ды і знайшла, што мае дастаткова асноваў на тое, каб залічыць яго ў свае, у *расейскія*, вучоныя.

Высновы

Жыццё й навуковая дзейнасць Яўхіма Карскага пераплеценныя чарадою парадаксальных супярэчнасцяў. Прыступаў ён да вывучэння беларускае мовы з намерамі склясыфікаваць дый высьніць яе факты з гледзішча пануючых у ягоную пару ў расейскай моваведзе «обшчэрускіх» паглядаў. Награмаджаны, аднак—жа, праз працавітае жыццё ім—жа вялізны моваведны матар’ял старое літаратурнае й сучаснае беларускае мовы ў гіпатэзы й канцэпцыі расейскае моваведы ня толькі не ўкладаўся, але ім прэрэчыў, іх падважваў, адкідаў.

Прыкладам, тэзу яшчэ магістэрскага дыспуту Карскага, што беларуская мова — дыялект вялікарускай, заперэчылі вынікі ягоных—жа моваведных даследаванняў, якія раскрылі й нязвычайнае багацьце дый размаітасць і арыгінальную самабытнасць беларускае моўнае сыстэмы. Намагаўся Карскі навязаць дый замацаваць у моваведзе для беларускай мовы значэнне яе як дыялекту, «нарэчча», але, сваімі—ж працамі, дый асабліва манументальнымі «Беларусамі», ён практычна падмураваў дый умацаваў яе становішча як самастойнае славянскае мовы. Ягонаму—ж дапушчэнню аб аддзяленні ў гістарычную, быццам, яшчэ пару беларускае мовы ад гіпатэтычнае мовы «прарускае», прэрэчылі ізноўка адцмеленыя ім—жа факты з гісторыі беларускае мовы, якія паказвалі,

што яна мусіла паўстаць не праз «адлучэньне» ад іншай, а шляхам аб'яднаньня ў дагістарычную яшчэ пару колькі існуючых старых беларускіх пляменных дыялектаў.

Дык пагляды, гіпатэзы, канцэпцыі, якія Карскі ў моваведзе намагаўся начапіць беларускай мове, да яе ня прысталі, пры ей не засталіся. Эвалюцыя моваведных паглядаў у галіне беларускае мовы паступова перачырквала канцэпцыі Карскага дый адкідала іх, як не сумесныя з фактамі навукі й жыцця. У выніку, Карскі, хоць і вельмі неахвотна дый асьцерагаючыся, але з часам мусіў аднакжа пераглянуць свае пазыцыі. Таксама сваю тэрміналёгію «беларускае нарэчча», «заходнярускае нарэчча», «беларускае племя», «рускія мовы» — у значэньні «ўсходнеславянскія мовы» — тэрміналёгію, зь якою Карскі не пераставаў вазіцца яшчэ і ў сярэдзіне дваццатых гадоў, калі ад яе ўжо моцна аддавала старарэжымную старызною, давлялося яму ў канцы закінуць, як яўна не адказуючую рэальнай запраўднасьці.

Выходзячы з расейскіх палітычна-навуковых канцэпцыяў, Карскі пралічыўся моцна й у сваім недаверы да будучыні беларускае мовы, літаратуры, дый наагул беларускага нацыянальна-палітычнага руху. Гісторыя яшчэ за жыцця Карскага паказала, што разьвіццё ішло ў кірунку адваротным таму, якога ён спадзяваўся й ждаў. Беларуская мова не засталася толькі па «захалусьцях», але, як-ніяк, стала нават і дзяржаўнаю. Літаратура, таксама, аніяк ня думала зачыняцца ў рамкі правінцыяльнае. Палітычна-ж, працэс «эманцыпацыі» беларускага народу пасунуўся настолькі, што нават Маскве давлялося прызнаць Беларусі дзяржаўныя, хай сабе й фікцыйныя, формы, дый

нават даць ім і нейкі ход у міжнародным палітычным жыццці.

Дзеля гэтых самых прычынаў і ў разьвіцці новай беларускай літаратурнай мовы Карскі адыграў практычна значна сьціплейшую ролю, як можна было—б спадзявацца. Хоць дысэртацыяй «Обзор звуков и форм белорусской речи» яшчэ ў 1885 годзе ён склаў навуковую граматыку сучаснае беларускае мовы, аднак—жа першыя практычныя граматыкі, адпаведную тэрміналёгію дый правапіс распрацавалі, апіраючыся на ягоных—жа працах, для новай літаратурнай мовы Тарашкевіч дый Лёсік.

Ведаючы «общчэрускія» тэндэнцыі Карскага, ня прызналі яго аўтарытэту дый не паслухалі ягоных радаў у справе нэалягізмаў, правінцыялізмаў, аканьня, правапісу й беларускія пісьменьнікі. Эвалюцыя разьвіцця беларускае літаратурнае мовы ішла па шляху, наканаваным ей гісторыяй беларускага нацыянальнага адраджэньня, а не ў кірунку жаданьяў, інструкцыяў дый прадбачваньняў Карскага.

Гэтак беларуская мова тысячаю сваіх самабытных зьяваў, зарэгістраваных і склясыфікаваных Карскім, дыйходам далейшага свайго натуральнага разьвіцця, сама запарэчыла дый адкінула ўсе важнейшыя тэзы Карскага, зь якімі да яе вывучэньня ён прыступаў, а, гэтым самым, разбурыла тья штучныя ўзводжаныя дыялектныя дый «общчэрускія» загарадкі, у якія Карскі намагаўся яе замкнуць. Ні Карскі, ні іншыя падобнага настаўленьня моваведы, улучыць, ані ўтрымаць беларускую мову ў межы «нарэчча» расейскае ня здолелі. У моваведзе мае яна сяньня сваё бяспрэчнае месца, месца самастойнае, месца раўнапраўнае іншым славянскім мовам.

Дык у гістарычнай канфрантацыі «обшчэ-рускіх» канцэпцыяў Карскага аб беларускай мове з масаю сабраных ім-жа моўных фактаў, перамога засталася на баку фактаў. Пераможцаю аказаўся сам аб'ект дасьледаваньня, беларуская мова, а ня выдатны, найбольш на сяньня, яе дасьледнік. У выніку, і трывалую навуковую вартасьць моваведнай спадчыне Яўхіма Карскага надалі зафіксаваныя й усистэматызаваныя ім факты беларускае мовы, а не гіпатэзы й канцэпцыі, да якіх ён намагаўся гэтыя факты падтасоўваць.

Гэткі вынік тэарэтычна прадбачыў, хоць і думаў пры тым, пэўне-ж, не аб сабе, і сам Карскі, калі ў прадмове да 2-ога кнігі II тому «Беларусаў» пісаў:

Гіпатэзы, пабудаваныя тэарэтычна... з часам могуць аказацца без гістарычнае пад сабою базы, і дзеля гэтага бязвартаснымі, тады як факты мовы ніколі ня згубяць свайго значэньня.

Вось у гэтых словах маем ключ ня толькі да ацэны сучаснае вартасьці навуковае спадчыны Карскага, але й да зразуменьня істоты, і слабасьці і велічы Карскага як вучонага.

Дый заслужаны гонар і славу трэба аддаць ня толькі пераможцы, беларускай мове, але й яе вялікаму дасьледніку, бо Карскі агромнаю рупліваю працаю ўсяго свайго жыцьця над зборам і сьстэматызацыяй гістарычнага й сучаснага беларускага моваведнага матар'ялу да гэтае яе перамогі — хацеў ён гэтага ці не — але істотна спрычыніўся. Карскі першы — і шырака, як ніхто — апісаў і раскрыў сваяродную сьстэму нутраных фанэтычных, марфалягічных дый сынтаксычных законаў, якім падпарадкуецца беларуская мова ў працэсе свайго гістарычнага разьвіцьця дый у багацьці

сваіх сучасных дыялектных адхіленняў. Карскі навукова і усебакова абгрунтаваў беларускую існасць старога беларускага літаратурнага мовы, дзяржаўнага мовы Вялікага Княства Літоўскага. Карскі сваімі «Беларусамі» беларускую моваведу яшчэ на пачатку гэтага стагоддзя высунуў на адно з першых месцаў сярод іншых славянскіх.

Дзеля гэтага беларусаведная навуковая спадчына Карскага, нягледзячы на ўсе яе заганы, дый нават насуперак намерам яе тварца, стала і сама паважным стымулюючым у працэсе фактарам і культурнага, і палітычна-нацыянальнага адраджэння беларускага народу. Вось таму, у 100-я ўгодкі нараджэння і 30-я сьмерці Яўхіма Карскага, заслужаная пашана і памяць яму належыцца і ад сучаснага пакалення *таго* народу, навуковаму пазнанню якога ён усе свае сілы аддаў, хоць гістарычных імкненняў яго так і не зразумеў, за свае іх ня прызнаў.

Разглядаючы асобу Карскага як вучонага на фоне яго гістарычнага часу, трэба ў канцы адцеміць і яшчэ адзін, і, *найбольшы* парадокс: тое вартаснае, што ён у беларусаведзе пакінуў, даў ён у вялікай меры дзякуючы акурат таму, што быў беларусам тыпу «обшчэрускага», а не беларускім незалежнікам. Калі-б ён далучыўся да паўгалоднага ахвярнага жменькі патрыятычных пісьменьнікаў-публіцыстаў «Нашае Нівы», такіх шырокіх умоваў да сыстэматычнага навуковага працы, якую даваў яму расейскі афіцыйны імперыяльны навуковы апарат, напэўна ён-бы ня меў. Напісаў-бы тады, хіба, нямала патрыятычных артыкулаў, а мо' на'т і вершаў, якія тады былі ў асаблівай модзе, але ў галіне мовы праўдападобна ня здолеў-бы даць і столькі, колькі далі Тарашкевіч

ці Лёсік, бо ў папярэдніх яму не ставала—б мо-
ваведа фармату й аўтарытэту Карскага. Пісаць
«Беларусаў», у кожным выпадку, ня было—б тады
каму.

КАМУНІКАТ.ORG